بەیتی سەرەتای لاپەڕە ١٥٠:

لەبەر خەندەی لەبی لەعلی ئەتۆ بو

کەوا شەککەر دەباری گوڵ دەپشکووت

نیوەبەیتی یەکەمی بەم قاڵبەوە غەدرێکی گەورەی لە شکڵ و واتای شیعرەکە کردووە: شەرحەکە بە پێی لێکدانەوەی خۆی وشەی «لەعلی» داناوە بە کەلێنگر بۆ تەشبیهی لێو بە گوڵ. «لەعل» لەگەڵ «شەکر» دا ناڕوات؛ «لەعلی نمەکین» هاتووە بە واتای لەعلی خوێدار... نالی خۆی لە موناجاتەکەی ڕێی حەجی «شەفیری چاڵی شۆری هەر دەڵێی لەعلی نمەک پاشە» ی گوتووە. شەکر لە لەعل نابارێت.

ئەو نیوەبەیتەی «ئەوە لێوی ئەتۆیە پڕ لە خەندە» کە شەرحەکە بە لاوەی ناوە خۆی تەنها خۆی بۆ بەیتەکە دەست دەدات: لێوی بێ پێکەنین بە غونچە دەڕوات، کە خەندەی لەگەڵدا بوو بە گوڵی پشکووتوو دەڕوات. عەینی خەندە خۆی لە هەر دەقێکی بەیتەکەدا بێت شەکربارینەکە بە دەستەوە دەدات.

بەیتی دووەمی لاپەڕە ١٥١:

چ شیرینە خوطووطی دەوری لێوت

بەڵێ مەعلوومە خۆشە خەططی یاقووت

شەرحەکە خەتەکانی دەوری لێوی بە گەندەموو لێک داوەتەوە. چ ناچارییەک لە بەیندا نییە خەتی دەوری لێو بە گەندەموو لێک بدرێتەوە. جارێ با لە پێشەوە بڵێم وشەی «دەور» واتای دەور کردنەوەی کتێب و نووسراویش دەبەخشێت، لێرەشدا خەتی یاقووت هەیە بۆ دەورکردنەوە. ئنجا لێو خۆی کە بە دەورەیە چ لە عەینی لێوەکە بێ و چ لە ڕۆخی خودی لێوەکە، خەتی وردی پێوەن کە دەزانین لێو لووس نییە وەک هەسان. ئەگەر مەدحەکە بۆ کوڕی سادە بێ گەندەموو، لەویش زبرتری بۆ دەست دەدات.

کە دەشڵێ «بەڵێ مەعلوومە خۆشە» دوو نیشانە دەپێکێت: یەکیان خەتی یاقووت، ئەوەی دیکە «شیرینی» خوطووطی دەوری لێو کە هەر خۆیان خەططی یاقووتن.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە ١٥٢:

ئەی سەروی بووڵەند قەدد و، برۆ تاق و مەمک جووت!

کێ دەستی دەگاتە بەی و ناری نەگەیشتووت؟!

نیوەبەیتی دووەم لە غەزەلێکی پێشووتردا نیوەبەیتی یەکەم بوو. لەوێدا گوتم «بەی و نار» بۆ جووتە مەمک دەچێتەوە نەک وەک شەرحەکە «بەی» بۆ مەمک و «نار، هەنار» یشی بۆ گۆنا داناوە. لەم بەیتەشدا

هەمان شتی دووبارە کردۆتەوە، هەر دەشبوو وەها بکات، منیش هەمان قسەی ئەو شوێنەم دووبارە دەکردەوە. «بولّەند» دەبێ «بولەند» بێ چونکە «ڵ» لە فارسیدا نییە.

دوو بەیتی لاپەڕە ١٥٥:

عومری بێ حاصلّی من چوو بە عەبەث
ئەمەکم هەرچی هەبوو چوو بە عەبەث
میهری بێ میهری ڕوخت گیراوە
لە منی سایە صیفەت چوو بە عەبەث

دەبوو نیوەبەیتی یەکەم، قافیەکەی، «بوو بە عەبەث» بێ، لەبەر چەند سەبەبێک: یەکیان ئەوەیە کەسێ قافیەی بەدوا یەکتردا هاتووی «چوو بە عەبەث» عەیبە لە شیعر. دووەمیان ئەوەیە ئەگەر کۆتاییی بەیتی دووەم بکەینە «بوو بە عەبەث» عەیبی دوو قافییەی بەدوا یەکدیدا هاتووی بەیتی یەکەم دەمێنێ و عەیبترە لەوەی قافیەی دوو بەیتی جودا یەک شت بێ، سەرەڕای ئەوەی کە «چوو» ی کۆتاییی بەیتی دووەم جگە لە «ڕۆیی، نەما» واتایەکی دیکەشی هەیە کە «لێکترچوون، تشابە» دەبەخشێ، بەوەدا کە گیرانی ڕووی یار «کە بە ڕۆژ حیساب کراوە» وەهای کرد لە «نالی» ی سایە صیفەت بچێ. ئەم واتایەش کە لێکترچوون دەبەخشێ سەبەبە نالی ڕازی بکا بە هاتنی دوو «چوو» لە قافیەی دوو بەیتی دراوسێ مادەم واتایان جودایە.

وشەی «ئەمەک» جگە لەوەی بازاڕییە و گۆڕاوی «نمەک» ـە بەسەر زارانەوە، بە زۆرەملێ نەبێ جێی لە بەیتەکەدا نابێتەوە مەگەر بسەلمێنین هەر وشەیەکی کێش تێک نەدات قبووڵ بێت وەک ئەوەی بلّێین: تووتنم هەرچی هەبوو چوو بە عەبەث. دیارە «ئەمەلم» لە جێدایە.

نیوەبەیتی دووەم لە سەرووی لاپەڕە ١٥٧:

شیرین کچ و، لەیلا کچ و، سەلما کچ و، عەذرا کچ

یەک بڕگەی زیادە لە کێشی بەحرەکە، دەبێ «و» ی دووای کچی دووەم لاچێت:

شیرین کچ و، لەیلا کچ، سەلما کچ و، عەذرا کچ

بەحرەکە چواردە بڕگەییە، ئەمیان بۆتە پازدەیی و مۆسیقای ناوەکی بەحرەکەش پازدەیی قبووڵ ناکات وەک کە هەندێ بەحر قبووڵ دەکات، لە نموونەدا دەلّێم:

خاو و بێ خاوی دو زولّفی خاوم ئەز

یازدە بڕگەییە، کەم و زیاد هەلّناگرێ.

«عومری بێ حاصلی من چوو بە عەبەث» ئەمیش یازدە بڕگەییە، بەلاّم نیوەبەیتی یەکەمی کۆتاییی

غەزەلەکە:

نالی ئەم غونچە دەمە بیزارە [یاخود بێ زارە]

دە بڕگەییە و لەنگیش نییە. نیوەبەیتی دوای خۆی:

مەکە ماچی دەمی ئەرجوو بە عەبەث

یازدەییە و ناشبێتە دە.

لە بەیتی دووەمی لاپەڕەکەدا وشەی «ڕۆشن» هی زاری ئێستاکەی بەشێکی کوردەوارییە، نالی «روشن» ی نووسیوە و گومانیش نییە لەوەدا کە «ڕەوشەن» ی مەبەست بووە. پێشتریش عەینی مەبەستم دەربڕیبوو، تەنانەت وەک لەبیرمە «ڕەوشەن بەدرخان» یشم بە بەڵگە هێنابۆوە. نالی کە بڵێ: «وەرە سەر بام بامداد...» بێگومان «ڕەوشەن» بەکاردەهێنێت. بەشی زۆری هەرەزۆری ناوی کچی کوردی ئەم ڕۆژگارەش هەر «ڕەوشەن» ـە.

لە بەیتی دووەمی لاپەڕە ١٥٨:

بێ بێنە گوڵێ ژاڵە، هەم بێ بەرە، هەم تاڵە

قەد سەر وو سنەوبەر کچ، چاو نێرگسی شەهلا کچ

کاشکی دەمزانی وشەی «نرگس – کە بە نێرگس نووسراوە» ئایا نالی «نرگس» یاخود «نیرگس» ی نووسیوە. مەنتیقی ئەو سەردەمانە، بێ مەکەمەکە «نرگس» ی سەلماندووە ئەگەر «نرکس» نەبووبێ.

بەیتی دووەمی لاپەڕە ١٥٩:

جەزلی ثەمەر و سایە بۆ صەولەتی ئەعدا کوڕ

نەخلی ثەمەر و مایە بۆ دەوڵەتی دنیا کچ

بە دەست خۆم نییە وشەی «ثەمەر» لە بەیتی دووەمدا وەک دوومەڵ دێتە بەر تەبیاتم چونکە هەر ئەو واتای «نەخلی ثەمەر» ی نیوەبەیتی پێش خۆی هەڵدەگرێ بە واتای بەر، بەرهەم. بەلامەوە لە ڕادەی بەڵگەنەویستدایە کە «ثەمەر» ی دووەم «سمر» بووە بە واتای ڕابواردنی شەوانە و «سەمەر» دەخوێندرێتەوە. کە سەیری شەرحی بەیتەکەش بکەیت، لە ئاست «ثەمەر» دا، لە بەیتی دووەم، دەڵێ: بۆ ڕابواردن... بەڵام خۆی لە «ثەمەر» مەکە دزیوەتەوە چونکە بۆی نەگونجاوە پاتەوپات بیباتەوە بۆ ڕابواردن. «نەخلی سەمەر و مایە بۆ دەوڵەتی دنیا کچ» زادەی هەناو و قەڵەمی نالییە.

بەیتی سێیەمی لاپەڕە ١٥٩:

کوڕ زیبی دەبوستانە، کچ شەمعی شەبوستانە
بۆ بەزمی تەماشا کوڕ، بۆ خەڵوەتی تەنها کچ

لە شەرحدا دەبوستان هاتۆتەوە بەڵام شەبوستان کراوە بە شەبستان و واتاکەشی بە تاریکستانی لێک داوەتەوە. وادەزانم دەبوستانیش دەبستان بێت، بەڵام بێگومان «شەبستان» ڕاستە نەک بە واتای تاریکستان بەڵکوو بە واتای ژووری مەحرەمی خاوەن ماڵ کە شەوانە تێیدا ڕادەبوێرێت.

لە لاپەڕە ١٦٠ لە نیوەبەیتی سەرووی لاپەڕەکە وشەی «نەشگوفتە» هاتووە. گەڕامەوە بۆ لیستەی هەڵەکان، ئیشارەتی بۆ نەکراوە، دەبێ لەبیریان چووبێ... بەڵام دەبینم لە شەرحیشدا «نەشگوفتە» هاتووە، وادەزانم «نەشکوفتە» ڕاستە بە واتای نە پشکووتوو.

لە بەیتی دووەمی لاپەڕە ١٦١، نیوەبەیتی یەکەمدا، وشەی «گوڵبەن» نووسراوە. لە قەصیدەی لاپەڕە ٥٤٤ وشەکە «گوڵبن» هاتووە. بێگومان نالی «گلبن» ی نووسیوە ڕەنگە «گ» ـەکەشی بە «ک» نووسیبێ. وابزانم «گوڵبون» ڕاست بێ.

لە بەیتی سێیەمی لاپەڕەکەدا «تێیدا» کێشی شیعری تەنبەڵ و ناجۆر کردووە «تیا» شیاوی جێگاکەیە.

لە بەیتی دووەمدا دەبوو بڵێم وشەکانی «بێ خاری، ئەزهاری، ئەسراری» کە دراونەتە کەسی دووەمی تاک دەبوو بدرێنە کەسی سێیەمی تاک و بنووسرێ «بێ خارە، ئەزهارە، ئەسرارە» چونکە هەموو قەصیدەکە ڕووی قسەی لە کەسی سێیەمە.

لە سەرەتای لاپەڕە ١٦٢، «گەر» هاتووە، ڕاستییەکەی «کوڕ» ە.

ئەم برە شیعرە لە «محاورە» ی نێوان دوو شاعیر دەچێت، یەکیان بۆ کوڕ ئەوی دیکەیان بۆ کچ دابشکێنێ. هەر لەبیرمە لە سەرەتای عومری خوێندنی «متوسطە» مدا گوێ بیستی ئەوە بووم کە نالی و شاعیرێکی دیکە ئەو قەصیدەیە «یان یەکێکی وەک ئەو» یان بە نۆرە داناوە، هەر یەکە بەیتێکی بۆ دڵپەسەندەکەی خۆی گوتووە، ئەمیان بۆ کوڕ ئەویان بۆ کچ. دەشێ ئەو دەمە کە قسەکەم دەبیست حیکایەتێک هەڵبەسترابێت لەسەر بنەمای ئەو قەصیدەیە. ئەمە دەڵێم لەم ڕۆژگارەدا کە دەزانین لە سەردەمی گەنجایەتیی نالیدا، لە سالم و کوردی بەولاوە، شاعیر پەیدا نەبووبوون هاوشانی نالی بن... هەروەها دەگوترا غەزەل هەیە «خواهیش مەکە ئیللا کوڕ» کە ڕکەباری ئەم غەزەلە دوولایەنەی کردووە ئیتر بۆ حەریق یا شاعیرێکی دیکە دەبرایەوە. بەهەمەحاڵ، سەیرێکی وردی بەیتی دووەمی لاپەڕە ١٦٢ بکەیت:

صیددیق و عەزیز هەروەک یووسف کە نەبی بوو کوڕ
صیددیقەیی مەعصوومە وەک داکی مەسیحا کچ

لەبەر مجێزی من بە هی نالی ناچێت. والله أعلم بالصواب.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە ١٦٦:

بەو دەننی فوڕاتە کە دەکا پەششە بە عەنقا
نەک لەو خومی نیلە کە دەکا باخە بە تیمساح

شەرحەکە تیمساحی بە نەهەنگ داناوە و دەس و قاچیشی داوەتێ و قەپاغی وەک قەپاغی کیسەڵیشی بۆ ساز داوە: حوت نەهەنگە، دەست و قاچ و قەپاغی نییە… تیمساح جانەوەرێکە لە قیسمی خاکی و ئاوییە، لە نیلی میسر زۆرە، لە فورات نییە… «بەو» لە سەرەتای بەیتدا دەبێ «لەو» بێ وەک کە «لەو خومی نیلە…». «خوم» نەختێک لە واتا کەم دەکاتەوە: نالی «خم» ی نووسیوە کە بۆ «خوم» و بۆ «خم» یش دەڕوات. «خوم» کووپەیە. «خم» ڕەنگی نیلییە جلکی پێ ڕەنگ دەکەن. کتێبەکە هەر شەرحی وشەکانی داوە واتاکەی بۆ خوێنەر بەجێ هێشتووە.

لە پێشەوە دەبێ بڵێین ئەفسانەی دینی کۆن هەبوو دەیگوت پێنج زێ هەن لە بەهەشتەوە هەڵدەقوڵن بۆ زەمین دێن، نیل و فورات لەو پێنجانە دەژمێررێن. ئاوی سازگاریش هەر فوراتە. نالی کە لە «دەننی فورات» داوا دەکات، لایەنی واتای وشەکەی داوەتە پاڵ ناوی زێیەکە و ڕایشکاندووە بەسەر «نیل» دا کە واتاکەی خمە. ئاوی «فورات» ی سازگار بەبەریەوە هەیە مێشوولە بکا بە مەلی عەنقای هەرەهەرە زلی باڵندان، هەرچی نیلە (واتە: خم) کە مەشوورە بە تیمساح لەوانەیە کیسەڵ بکا بە دڕندەی وەک تیمساح، نالی فوراتی هێشتەوە بە بەهەشت و نیلیشی کردە خم.

ڕەنگە وردە موناسەبەی ئەدیبانەی دیکە هەبێ سەر بە نیل و فورات کە من نایزانم باشتر لایەنی تاو و تەئسیری نیل و فورات بە چاک و بەدییەوە ڕوون بکاتەوە.

بەیتی لاپەڕە ١٦٧:

لەم گەردشی مینایە کەوا دەورە، نە جەورە
ساقی کەرەمی سایقە، نالی مەکە ئیلحاح

شەرحەکە وای بۆچووە کەوا کەرەمی خوا لێخوڕە، شەرابی بە ئاوات گەیشتن ئەدا بە دەستی هەر کەسێکەوە… یاخود یار خۆی ئەزانێ کەی وەختی ئەوەیە دڵی نەرم بێ… ئیلحاحی ناوێ.

من لەگەڵ «سابق» نەک «سایق» ڕێکم، واتە ساقی «یار بێ یان ڕەحمەتی خوا بێ» بەخشەندەییەکەی پێش وەخت قەرارادە بووە. ئیلحاحی بادەنۆشانی ناوێ. ئەم مەعنایەش لەگەڵ «دەورە نە جەورە» ڕێکتر دێت چونکە لە کۆنەوە بڕیار دراوە لەسەر بەخشینەوەی شەراب. هەر کەسە بە پێی نەصیبی خۆی. لەمەدا ڕەخنە ناگیرێ کە کەسانێ زۆر هەن بەر ئەو بەخشەندەییە ناکەون چونکە نالی قسەی لە ئەهلی بەزمی «دەننی فورات» ـە کە هەمووی خاوەن پشکن، ئەوانەی لەو جۆرە کەسانە نین حیساب بەدەرن.

لە بەیتی سێیەمی «قوربانی تۆزی ڕێگەتم» لاپەڕە ١٧٦، نووسراوە «طۆفانی». گومان نییە لەوەدا، نالی نووسیویەتی «طوفانی یاخود طوفان» بە پێی نووسینی فارسەکان کە لەم تەرزە شوێنەدا «ی» ی «اضافە»

ی بەگەڵ نایەخەن. ئیتر دەبوو بە ڕێنووسی کوردی «طووفانی» بنووسرێت.

لە شەرحی نیوەبەیتی یەکەمی دووەم دێڕی «قوربانی تۆزی ڕێگەتم» کە ئەمەیە دەقەکەی:

ئەی لوطفەکەت خەفییو هەوا خواه و هەمدەمە!

دەبوو وشەی «خواه» بە ڕێنووسی کوردی «خواھ» بنووسرێت چونکە ئەم شکڵە «ه» لە بری فەتحەیە نەک دەنگی «ھ». تۆ دەبێ بنووسیت «ئەڵڵاھ» نەک «ئەڵڵاە».

وشەی «لوطف» یش بەم جۆرە واتای لێدراوەتەوە: ئەی ئەو بایەی کە نەوازش و دڵ دانەوەت، یاخود ناسکیت، پەنهانە و کەس پێی نازانێ. من دەڵێم مەبەس لە «لطف» هەم نەوازشتە و هەم زێدە ناسکی کە چاو نایبینێ نەک کەس پێی نازانێ چونکە لەم بارەدا لوطفەکە بە نەبوو دەبێت: مرۆ هەستی شنەی با دەکات هەرچەند ناش بینرێت. لە ئەدەبیات و زانستی کۆندا هەوا بە ماددەیەکی «لطیف» حیساب کراوە.

لە ئاست نیوەدێڕی یەکەمی بەیتی سێیەم «لاپەڕە ١٧٧ ی شەرحەکە» کە ئەمە دەقی بەیتەکەیە:

هەم هەم عەنانی ئاهم و، هەم هەم ڕیکابی ئەشک

ڕەحمێ بەم ئاه و ئەشکە بکە، هەستە بێ قوصوور

شەرحەکە دەڵێ «کە خانووی سەبرم ڕووخا... هیچم بۆ نەمایەوە ئەوە نەبێ هەمیشە پێ بە پێی ئاخ هەڵکێشان و فرمێسک ڕشتن بڕۆم...». بەلای منەوە باشتر ئەوەیە بگوترێ: هەم هەمجڵەوی ئاخم و هەم هەمڕکێفی فرمێسک... چونکە نالی لەگەڵ ئاخ و فرمێسک سەفەری نەکردووە هەتا وشەی «بڕۆم» جێی ببێتەوە. لە «هەمجڵەوی ئاخ و هەمڕکێفی فرمێسک» سەراحەت نییە «ڕۆییشتن» بگەیەنێت، دەشێ بدرێتەوە بە هاوڕێیی هەست و شعوور لەگەڵ «بادی خۆش مروور» دا. دەشبوو وشەکانی «هەم عەنان، هەم ڕیکاب» بەسەر یەکەوە، «هەمعەنان، هەمڕیکاب» بنووسرێن مادەم شەرحدەر کەرتی «هەم» ی لە نزیک وشەی دووا خۆیەوە نووسیوە ئیتر بۆ پێیەوە نەنووسێت. تۆ کە نووسیت «زۆر دار» جودا دەبێ لە «زۆردار».

لە لاپەڕە ١٧٩، نیوەبەیتی سەرووی لاپەڕە، تێیدا هاتووە «ڕۆشنی». هەڵبەت نالی و کەسانێکی نوسخەیان لە دیوانی گرتۆتەوە، هەموویان «روشنی»یان نووسیوە بەڵام بێگومان نالی و نوسخەنووسانیش «ڕەوشەنی» یان مەبەست بووە تەنانەت زوربەی خەڵقی ئێستاش هەر دەڵێن «ڕەوشەن». بە هەمووی چەند ساڵێکە «ڕەوشەن بەدرخان» کۆچی دوایی کردووە، کەس نەیدەگوت «ڕۆشن خان». وشەی «بلوور» یش لە کۆتایی نیوەبەیتی دووایدا دەبوو «بەلوور» بنووسرێت چونکە خەڵق وەهای دەڵێت و نالیش بێگومان «بەلوور» ی مەبەست بووە کە وشەکە لە ئەصلدا «بەللوور» ە.

هەر لە لاپەڕە ١٧٩ دا شەرحی ئەم بەیتە هەیە:

یا عەکسی ئاسمانە لە ئاوێنەدا کە وا
ئەستێرەکانی ڕابکشێن وەک شیهابی نوور

وشەی «شەهاب» لە دیوانەکەدا هاتووە من بە «شیهاب» م نووسی: لە قورئاندا «شِهابٌ ثاقب» هاتووە بە کەسری دەنگی «ش». ئەو شەرحەی دیوانەکە و ئەوەی مامۆستای سەجادی بۆی چوون نیشانیان نەپێکاوە. لە شەرحەکەدا دەڵێ: "واتە: سەرچنار کانیاو نییە، ئاوێنەیەکە دانراوە، دیمەنی ئاسمانی بە ئەستێرەکانیەوە تیا دیارە. [وردە بەردەکانی بنی ئاوەکە جێگەی ئەستێرەکان دەگرنەوە لە شوبهاندندا] بەڵام چونکە وێنەی ئەستێرەکان لە ئاوەکەدا ئەجووڵێنەوە [مەبەست ئەوەیە کە ئاوەکە بەسەر وردە بەردەکانا ئەڕوا، وا دێتە پێش چاو بجووڵێنەوە و بکشێن]، وەک ڕاکشابن و درێژ کشابن وایە و، لەوەدا لەوە ئەکەون کە لە ئەستێرەی عادەتی بچن و، وەک ئەو ئەستێرانەیان لێ دێ کە بە دوای شەیتانە بۆ ئاسمان ڕۆیشتووەکاندا ئەکشێن". مامۆستا عەلائەددینیش هەر بۆ ئەم واتایە چووە.

نالی لەم بەیتەدا تەپکەیەکی سەیری بۆ ئودەبا ناوەتەوە. بەڵێ، نالی ئەو واتایەی شەرحی دیوانەکەی لە دڵ و مەبەستدا بووە کە ئەدەبدۆستان پێوەی بزرووقێنەوە بەڵام بە نەختێک قووڵبوونەوە دەردەکەوێ، ئەگەر مەبەستی بەیتەکە ئەوە بێ بگوترێ: «ئەستێرەکان ڕابکشێن وەک شیهابی نوور» ئەوسا بەیتەکە وەهای لێ دێ کە گوتبێتی «ئەستێرەکان ڕابکشێن وەک ئەستێرەکان» چونکە «شیهابی نوور» خۆی ئەو ئەستێرەیە کە ڕادەکشێت.

ڕاستیی واتای بەیتەکە ئەمەیە: وشەی «ئەستێرەکانی» دەشێ کۆی «ئەستێرە» بێ کە دەزانین، یاخود دەبێ بزانین، «ئەستێرە» جۆرە حەوزی ئاوە هەڵدەندرێ بۆ ئەوەی ئاوی کەم تێیدا کۆببێتەوە، شیناووردی پێ ئاو بدرێت. ئەگەر وشەکە کەرت بکەین بە «ئەستێرە – کانی» ئەوسا دوو واتای جمرانە دەست دەکەوێ، یەکیان ئەوەیە: ئەستێرەکانی سەرچنار «حەوزە ئاوەکانی سەرچنار» ڕادەکێشن وەک شیهابی نوور و هەر دەڵێی ئاوێنەیە ئاسمان عەکس دەکاتەوە. دووەمیان: ئەستێرە، کانی «حەوزەئاو – کانی» ڕابکێشن وەک شیهابی نوور... چی لە شەرحی دیوانەکە و لە کتێبەکەی مامۆستا عەلائەددین و لە قسەی ئەدەبدۆستان هاتووە هەمووی سێبەری واتای ڕاستینەی بەیتەکەن و پێیانەوە دەوڵەمەندتر بووە و نالی خۆی سازی داوە.

لە لاپەڕە ١٨٠ بەیتی دووەم کە ئەمە دەقیەتی بە ڕێنووسی شەرحەکە:
دەم وت دوچاوی خۆمە ئەگەر «بەکرەجۆ» یی ئەشک
نەبوایە تیژ و بێ ثەمەر و گەرم و سوێر و سوور

لە شەرحدا «بەکرەجۆ» بە (متنازع فیە) داندراوە لە نێوان «دەم وت» و «نەبوایە» دا یەعنی هەردووکیان ئەو بەکرەجۆیە بۆ خۆی ڕادەکێشێت. خوێنەرانی ئەم سەردەمە بە درەنگەوە لەم جۆرە فەندە ڕادێن، ڕەنگە هەر ڕانەیەن... من قسەم هەیە دەربارەی ئەم تەنازوعە بەڵام بەدەنگ نایەم چونکە

درێژخایێنە، هەر ئەوەندە دەڵێم ئەگەر لە جیاتی «نەبوایە» وشەی «ببوایە» هاتبایە ئەوسا وشەکانی «تیژ، بێ ژمەر، گەرم، سوێر، سوور» دەبوونە «متنازع فیە» لە نێوان فرمێسکی چاوی نالی و جۆگەی بەکرەجۆدا.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە ١٨١ کە ئەمە دەقیەتی بە پێی نووسینی شەرحەکە:

داخڵ نەبی بە عەنبەری سارایی «خاک و خۆڵ»
هەتا نەکەی بە خاکی «سولەیمانی» یا عوبوور

وشەی «هەتا» لە نیوەبەیتی دووەم کێشی زەدە دەکات. یا دەبێ بگوترێ «هەتتا» یا «هەرتا». من بە زۆری «هەرتا» م بیستووە و زۆریش لەبارە هەم لەلایەن دروستیی کێشەوە و هەم لەلایەن ئێسک سووکی وشەکەوە. تێکستی «چن و ک» «حەتتا» ی پەسەند کردووە کە لەلایەن کێشەوە دەست دەدات بەڵام زەق خۆی دەنوێنێ چونکە بەیتەکە تەنها وشەیەکی عەرەبی تێدایە ئەویش «عبوور» کە قافیە داخوازی کردووە. «هەرتا» شیرنتر و ئاشناترە.

بەیتی دووەمی لاپەڕە ١٨٢ کە ئەمەیە:

شامی هەموو نەهار و فصوولی هەموو بەهار
تۆزی هەموو عەبیر و بوخاری هەموو بوخوور

شەرحەکە بۆ ئەوە چووە کە لە نێوان «تۆز و عەبیر» و «بوخار و بوخوور» طیباق هەیە وەک کە لە بەتیتێکی پێشووتر طیباق هەبوو لە نێوان «ماء و نار» هەرچەند شەرحەکە لەبەر درێژی ڕاڤە کردنی بەیتەکە خۆی لەلایەنی «محسنات» نەگەیاندووە. هەرچەند کتێبی سەر بە بابەتی «محسنات» م لا نییە دابزانم چۆن وەصفی «طباق» دەکات بەڵام بە هەستی فیطری وا دەزانم لە کۆبوونەوەی دراوسێیەتی دوو شتی دژ بە یەکتر «طباق» پەیدا دەبێ بە مەرجێک دژایەتیەکە هەر بمێنێ: هەرچی بەیتەکەی نالییە طیباقەکەی بەتاڵ کردۆتەوە، بەوەدا کە تۆزی بە عەبیر و بوخاری بە بوخوور داناوە. تۆ کە بە یەکێکت گوت: درۆی تۆ لە ڕاستبێژی خەڵق مەردانەترە... درۆکە لەوە دەردەچێت خاوەنەکەی عەیبدار بکات.

بەیتی لاپەڕە ١٨٣ ئەمە دەقیەتی لە شەرحەکەدا:

شارێکە عەدل و گەرمە، لە جێگێکە خۆش و نەرم
بۆ دەفعی چاوەزارە دەڵێن شاری شارەزوور

ئنجا دەڵێ: شارێکە بە داد یاخود شارێکی تەخت و گەرمە... هتد. چەندی بمەوێ بۆم نالوێ «گەرم» بۆ مەدح بەکار بێت لە ئاست ئاوایی، هەر ئاواییەک بێت، چ جای سلێمانی کە ئەگەر گەرم بووایە لێی دەبوو

به عەیب. من نووسیومە دوای ئاوایی پیرمەم بەوسەر چیایە هەموارەوە، شاری سلێمانی لە هەموو ئاوەدانییەکی کوردستانی عیراق لەبارترە لە ڕووی خۆشی و، تا ڕادەیەکیش فێنکییەوە ئنجا کراوەییەوە. لەو تێکستانەی بە پەراوێز لە شەرحەکەدا هێمایان بۆ کراوە تەنها «کم» لە جیاتی «گەرم» وشەی «کەرەم» ی بەکار هێناوە. بەڵام کێشەکەی ناتەواوە، ئەمەش دەقەکەیەتی: «شارێکە پڕ لە عەدل و کەرەم، جێیەکی خۆشی و بەزم». بەحری قەصیدەکە ١٤ بڕگەییە. ئەمیان ١٦ بڕگەییە تەنانەت «خۆشی وو بەزم» کە پێداویستی کێشەکەیە ئەگەر بشکرێتە «خۆشی و بەزم» دیسانەوە ١٥ بڕگەی لێ دەمێنێتەوە. بەلای منەوە دەبێ بڵێین: «شارێکی عەدل و کەرەم جێگێکی خۆش و نەرم». ئیتر دەشێ «لە جێگایی» – «لە جێیێکی» پەسەند بکرێت، خۆم «لە جێیێکی» هەڵدەبژێرم چونکە دەنگ دەداتەوە لەگەڵ «شارێکی» ئەگینا «لە جێگایی» م هەڵدەبژارد. دەزانم لە ڕووی جیناسەوە «گەرم» و «نەرم» هاوکێشن بەڵام لە ڕووی واتای سەرلەبەری بەیتەکەوە بە زەرەر دەگەڕێت جگە لەوەی کە «عەدل» و «کەرەم» خزمترن بە یەکدی نەک «عەدل» و «گەرم» کە هیچ ئاشنایی نییە لە نێوانیاندا.

بەهەمە حاڵ، کە متمانە پەیدا نەبێ لە هەڵاواردنی یەکێک لەو تێکستانە دەبێ هەموویان بخرێنە ڕوو، بگرە ئەگەر هی تازەش پەیدا بوو هەر دەبێ قبووڵ بکرێ بەڵام ناشێ «گەرم» بۆ سلێمانی بە مەدح بڕوات، شازدە و پازدە بڕگەییەکەش ئەگەر نەکرێتە ١٤ بڕگە هی سەلماندن نییە؛ بەڵام لەبەر نرخە بنەڕەتییەکەی وشەی «کەرەم» تێیدا بەسەر هەمووواندا زاڵە و لێمان داوا دەکات ئوستادانە بیگونجێنین.

لە لاپەڕە ١٨٤ دا بەیتی یەکەم:

ئەهلێکی وای هەیە کە هەموو ئەهلی دانشن
هەم ناظیمی عوقوودن و هەم ناظیری ئومووور

شەرحەکە سووکێک لێی بۆتەوە: لە ناظیمی عوقوود هەر لایەنی مەهارەتی شاعیرانی لێ وەرگرتووە کە وەکوو ملوانکەی مرواری شیعر دەهۆننەوە و لە ناظیری ئوموووریش هەر ئەوە دەڵێ کە خەڵقەکە کاری دنیاییش ڕادەپەڕێنن. ناظیمی عوقوود جگە لە ملوانکە هۆنینەوە لایەنی ئیداری و ئابووریش بەخۆیەوە دەگرێ چونکە «عقد» هەموو مامڵەتی کڕین و فرۆشتن، تا دەگاتە «عقد الزواج» و کرێگرتەیی... و... هتد دەگرێتەوە. کە «ناظم» خەڵقی شاری سلێمانی بن نەک بە ڕەمەکی بەڵکوو بە مەهارەتەوە ئەو کارانە ڕادەپەڕێنن. «ناظیری ئوموور» یش لایەنی ئیدارە و ئاسایش دەگرێتەوە کە ئەوسا وەزیر پێی دەگوترا «ناظر» بەو پێیە هەر مرۆیەی لە سلێمانی هەبێ کارامەیی وەزیرێکی تێدایە... هەر تازە لە بەیتێکی پێشووتردا خەڵقەکە یان وڵاتەکە و شارەکە بە عەدل ناوی هات وێڕای کەرەم.

لە بەیتی دووەمی لاپەڕە ١٨٤:

سەیرێ بکە لە بەرد و لە داری مەحەللەکان
دەورێ بدە بە پرسش و تەفتیش و خوار و ژوور

دەبوو بنووسرێ «... بە پرسش و تەفتیشی خوار و ژوور». ڕەنگە نالی «ی» بە دوا «تەفتیش» دا نە نووسیبێ وەک فارسەکان نەیان دەنووسی، جا ئەگەر ئەو دەقەی بێ «ی» پەسەند بکرێ دەبێ وەها بنووسرێ «... بە پرسش و تەفتیش، خوار و ژوور» کە لێرەدا «خوار و ژوور» دەبنەوە بە ئاوەڵکار «ظرف» بۆ «دەور، پرسش، تەفتیش» وەک کە بڵێی: «وڵات گەرام، سەرلەبەر».

لە لاپەڕە ١٨٦ شەرحەکە «تەفریقەیی شۆڕش و نوشوور» ی پەسەند کردووە، بەڵام پێمان نالێ «و» ی عەطفی نێوان «شۆڕش» و «نوشوور» چ ڕۆڵێکی بینیوە لەو جوداکردنەوەی «شۆڕش» لە «نوشوور» و چۆن «شۆڕش» سەربەخۆ و «نوشوور» یش سەربەخۆ پەیدان کە دەزانین «نوشوور» زیندووبوونەوەی مردووانە دوای بەرپابوونی قیامەت، شتێکیش نییە لەو حاڵەتەدا زاراوەی «شۆڕش» ی بۆ بەکار هاتبێت. شەرحەکە دەڵێ: نوشوور ڕۆژی قیامەتە کە هەموو زیندووان ئەمرن. کەچی هەموو مردوو زیندوو دەبنەوە. ئەگەر «نوشوور» حاڵەتی مردنی هەموان بێت تەفریقە و شۆڕشی لێ پەیدا نابێت. دەبێ نیوەبەیتەکە وەها بێت:

یاخۆ بووە بە تەفریقەیی شۆڕشی نوشوور

هەر لەو لاپەڕەیەدا شەرحەکە «ئەنجومی قوبوور» – «أنجُم قُبور، بە نووسینی عەرەبی» ی داناوە بە کۆی وشەی نەجم – «نجم» بە واتای کۆی ئەستێرە یانی ئەستێران. دیارە «قبور» یش کۆی قەبرە... بەیتەکە ئەمە دەقیەتی:

«سەیوان» نەظیری گونبەدی کەیوانە سەبز و صاف

یاخۆ بووە بە دائیرەیی ئەنجومی قوبوور؟

شەرحەکە وەهای داناوە ئەستێرەی کەیوان «زوحەل» کە دەرکەوێ ئەستێرەی تر خۆ نانوێنێ... ئەمە لە حەقیقەتی لاداوە: دوو ئەستێرەی زوهرە و موشتەری هەمیشە لە زوحەل گەورەتر خۆ دەنوێنن، ئەستێرەی «مریخ» یش بە ١١ یان ١٢ ساڵ جارێک زۆر لە ئەرز نزیک دەبێتەوە و لە موشتەری گەورەتر دێتە بەرچاو بەڵام وابزانم ناگاتە زوهرە. گونبەدی کەیوان شۆرەتی بەستووە کە دەڵێن «ئەیوانی کەیوان» ئیتر لەبەر هەر سەبەبێک بێت کە من نایزانم و نەشم پرسیوە لە بارەیەوە.

وشەی «ئەنجوم – أنجم» یش هەم کۆی «نجم» بە واتای ئەستێرە و هەم کۆی «نجم» بە واتای داری وەک بەڵاڵووک و تیروێ، دەبەخشێ. لێرەدا ئەنجوم بەم واتایەی داری کورت و باریک مناسبی «سەوز و صاف» دێت، بە عادەتیش قەبرستان زۆر و کەم داری لێ دەڕوێت. دەشگونجێ قەبرەکان بە پڕی لەسەر گردی سەیوانی «نەظیر» ی گونبەد کەیوان وەک ئاسمان خۆی بنوێنێ بەو شێوەیەی شەرحەکە بۆی چووە.

لە لاپەڕە ١٩١ وشەی «دەس بەندییانە» کە بۆ سەر و نارەوەن هاتووە بە وەصف، جگە لەوەی شەرحەکە دەڵێ: "وەک لاوانی هەڵپەڕکێکەر دەستیان گرتووە دێن و دەچن"، حاڵەتێکی تریش بۆ ئەو درەختانە ڕادەگەیەنێ کە «بەندی – حەبس» بوونە، واتە بەندکراو: چونکە بە زەویەوە بەندن

هاتوچۆکەشیان ئەوەیە کە با دەیانهێنێت و دەیانبات. هەر جارە لە خوێندنەوەی ئەم بەیتەی وا دەوری هەڵدێین و ئەمە دەقیەتی بە پێی ڕێنووسی شەرحەکە:

دەس بەندیانە دێن و دەچن سەر وو نارەوەن
یا حەڵقەیانە صۆفیی مل خوار و مەندەبوور

وەصفێکی کە سارتەر بۆ پەرژینی باغچەیەکی سیحرچن کردووە لە مێشکمدا دەزرینگێتەوە. وەصفەکەم لە تەرجەمەی عەرەبی بەم شێوەیە دیتووە: "وكان السياج حركة خضراء كبيرة مسمرة أو موجة بحر تجمدت لحظة انتثارها". نالی، وەک بڵێی، سەرێکی لە دواڕۆژ خوار کردبێتەوە و ئەم «دەس بەندییانە...»ی بە دیاری بۆ بڵیمەتی وەک سارتەر بەجێ هێشتبێت... وەی کاشکی سارتەر ئەم وێنەکێشییەی نالی بدیتایە یان خێرخوازێکی ئەم ڕۆژگارە زەینی ئودەبای ئیمڕۆی فەرەنسەی بەلایەوە بادابایەوە...

هەر لە لاپەڕەی ۱۹۱، بەیتی دووەم کە ئەمە دەقیەتی:
مەیلیٚ بکە لە سەبزە درەختانی مەدرەسە
ئەوراقیان موقەددیمەیی شینە یا نە سوور

واتایەکی وردی زێدە هونەراویی نالی تێدایە، شەرحەکە بۆی نەچووە. چی لێرەدا ڕوونی دەکەمەوە لەو شەرحەدا، وابزانم لای کەسی دیکەش، نییە: لە دەستەواژەی «موقەددیمەیی شینە یا نە سوور» دا هەر یەکێک لە «شین»، «سوور» دوو واتای لێکتر جودای هەیە کە بە دوا «ئەوراق» دا دێن و وەصفی دەکەن. وشەی «شین» بە واتای ڕەنگی شین مناسبی گەڵا و گیا و درەختە وەک کە دەگوترێ: شینایی، شیناوورد، درەختی شین. هەمیسان شین بە واتای تازیە و خەفەتباری دێت و دەگوترێ: «شین و شەپۆڕ». وشەی «سوور» یش بە واتای ڕەنگی سوور کە مناسبی سوورهەڵگەڕانی پەلکی دارە لە پاییزدا. واتای دووەمی «سوور» یش شادی و کەیفە: حاجی قادر دەڵێ: «تەماعی سووری نەبێ کەس لە ژێر چادری شین». وشەی «سوورانە» ش کە سەرەک عەشیرەت یاخود براگەورەی دەسەڵاتدار لە مارەبڕانەی بووک وەری دەگرت دەکاتەوە مزەی شادی. «چارشەنبە سووری» ش ئەو سەیران و چوونە دەری ئەهلی شاری وەک هەولێر و کەرکووک کە زۆریان تورکی زمان بوون لە ڕۆژی چارشەمۆی بەهاراندا دەیانکرد، بوو بە زاراوە. ئنجا ئەگەر لە وشەی «شین» سەوزایی درەخت و گیاوگوڵ مەبەست بێ «سوور» دەبێتە دەمی گەڵاڕێزانی پاییز. ئەگەر لە «شین» تازیە مەبەست بێ «سوور» دەبێتە کەیف و شادی... دەبێ بشڵێم «موقەددیمەیی شین» لە بەرانبەر سوورهەڵگەڕانی گەڵای دەمەو پاییزدا دەبێتە هێما بۆ دەرەبەهار.

لاپەڕە ١٩٦، ئەم بەیتە:

زارم وەکو هیلال و نەحیفم وەکو خەیاڵ

ئایا دەکەومە زار و بە دڵدا دەکەم خوطوور

بەلای ڕای منەوە بەشێکی مەتانەت و وردەکاری لە دەست داوە: دەبوو لە جیاتی «هیلال» وشەی «خیلال» هەلبژێرێت کە پووشکەی ددان کۆلێنەوەیە. بەر لە هەموو شتێک دەزانین وشەی «نەحیف – بە واتای لەڕ، لاواز» لەگەڵ پووشکە دەڵێی جمرانەن. ئەگەر لە جیاتی «نەحیف» وشەی «خەفیف» هاتبایە باشتر لەگەڵ «خەیاڵ» دەگونجا. «خیلال» پڕ بە پێستی واتا و داخوازیی «ئایا دەکەومە زار» ە لە نیوەبەیتی دووەمدا چونکە تاکە سوودی مرۆ لە خیلال ئەوەیە دەکەوێتە زار بۆ ددان کۆلێنەوە. ئنجا «خیلال» و «هیلال» هاوئاهەنگ و یەککێشن لە چەژی مۆسیقای شیعردا تەواو شیرنن. کە «خیلال» بۆ «زار» بێت دەمێنێتەوە «هیلال» بۆ واتای «بە دڵدا دەکەم خوطوور». لە بەیتەکەدا «هیلال» وەصف کراوە بە «زار» کە بێتینی و سستیش ڕادەگەیەنێ. لە ڕێی فەننی «استخدام» ـەوە بۆ «خیلال» ڕۆییشت کە واتای «دەم» لە واتاکانی «زار» مناسبی «خیلال» ـە. ئەم جارە هەم لە واتای «زەعیفی و سستی» ی وشەکەوە و هەم لە شکڵی هیلالی باریک و خەمیدە و هەم لە تێکڕای واتای دڵبزوێنی بەیتەکەوە جێی خۆیەتی نالی بپرسێت: ئایا بە دڵدا دەکا خوطوور؟ هیلالیش یەکێکە لە جورمە ئاسمانییەکانی نیگاڕاکێش کە لە سەروبنی مانگدا بەدەر دەکەوێت و خەیاڵچەسپ دەبێ.

لە بەیتی دووەمی لاپەڕە ١٩٧ یەک تێبینی هەیە لەوەدا کە شەرحەکە بەو لایەدا نەچووە کە زاراوەی «مەصلەحەت تەوەققوفە» کتێبگرەوە و ئەوانەی ویفقی ئیمامی غەزالی پێڕەوی دەکەن بەکاری دەهێنن لە خوێندنەوەی بەسەرهات و بەخت، تەنانەت لە موناسەبەیەکدا مەرحووم مەلا ڕاجی ساڵی ١٩٤٧ حیسابێکی کتێب گرتنەوە و ویفقی بۆ لێک دامەوە بۆ بەرژەوەندێکی ئەو دەمەم «کە ئاشکرام نەکرد بۆی» گوتی: مەصلەحەت لە تەوەققوفدایە. گوتم: ئەی چ دەڵێی لە ئاست هەلێکی دووەمی وەک هینەکەی ئێستا؟ سەرلەنوێ ڕاما لە کتێبەکە و گوتی: مەصلەحەتی ئەوسات کۆسپی لەپێشدا نییە. هەردوو قسەی گەیشتنە جێ… خوێنەر وانەزانێ من کابرایەکی جنۆکاویم: مەجلیسەکەمان گەرم و گوڕێکی کرمانجانە بوو لە دێی پێبازۆک، مەلا ڕاجیش بولبولی مەجلیسەکە بوو، لە هەموو بابەتێکەوە دەدواین، یەک لەو بابەتانە فاڵ و بەخت و تالع. چەند کەسانێک کتێبیان پێ گرتەوە منیش بێ ئەوەی پشت ببەستم بە چەند و چۆنی وەڵامەکانی، وەک پلاری کوێری، پرسەکەم پێ کرد، بابڵێین ڕێکەوت بوو یان هەر جۆرێک بوو کتێبەکە ڕاستی خوێندەوە. با ئەوەش بڵێم: سێر ئۆلیڤەر لۆج، زانای مەزنی ئینگلیز لە دەمی گەنجایەتی ڕەسیوی پێشبینیەکی ئافرەتە قەرەجێک لە ئیلحادەوەی هێنایە سەر باوەڕ بە غەیب، مەبەستیش لە غەیب بەهەشت و جەهەننەم نییە بەڵکوو ئەو هەست و سۆزەی زێدە پەنامی دەروونە کە زۆر جاران ڕاست دەردەچێت و پێوەندییەکی بە فیزیا و کیمیا و فەلەکەوە… نییە.

غەزەلی «سەیلی هیجرەت»، لاپەڕە ٢٠١، لە بار تەبیاتی من، بۆ نالی کورت دەهێنێ هەرچەند ناوناوە

هەناسەی باغی نالیی تێدا هەست پێ دەکرێ بەتایبەتی کە نیوەبەیتی یەکەمی دێڕە شیعری پێنجەم لەم دەقەدا:

دڵ موشەببەک بوو لەبەر ئێشان و نێشانی موژەت
ئیشی چاو بوو بۆیە هێند گریام و خوێنی کەوتە سەر

هەر خۆیەتی لە بەیتی یەکەمی لاپەڕە ٥٧٦ دا هاتووە:
دڵ موشەببەک بوو لەبەر ئێشانی نیشانی موژەت
حەیفە قوربان! ئاخر ئەم نیشانەیی شانی هەیە

هاتنی نیودێڕە شیعر لە دوو غەزەلدا دەشێ هی خاوەنی هەردوو غەزەل بێت و ڕێشی تێ دەچێ شاعیرێکی لەخۆ ڕازی بۆ بەڵگەی لێهاتوویی خۆی بەیت و نیوەبەیتی چرووپری غەیری خۆی خستبێتە شیعری خۆیەوە. بە عادەت شاعیر لە حاڵێکدا بیەوێ دێڕێک و نیودێڕێک دووبارە بکاتەوە لێی چاوەڕوان دەکرێ هەوڵی دووەم جاری هی هەوەڵ جار بەجێ بهێڵێتەوە دەنا دەبێتە خۆ سووک کردن. لێرەدا دیارە بەیتەکەی لاپەڕە ٥٧٦ بە مەودا لە بەیتی لاپەڕە ٢٠٢ پێش کەوتۆتەوە. بەڕاستی سەرلەبەری غەزەلی دووەم هەمان مەودا لە سەرلەبەری غەزەلی لاپەڕە ٢٠٢ تێپەڕیوە. بێگومان ئەمەی یەکەم شوێن پێی غەزەلی دوواتری هەڵگرتۆتەوە کە دەبینین، وێڕای ئەم نیوەبەیتەی خوازرایەوە، بە زۆری دەوری گریان و دڵ و چاو هەڵدێت وەک غەزەلی دووەم. بەهەمەحاڵ من قەناعەتی خۆم دەردەبڕم بێ ئەوەی بەڵگەی کۆنکرێتیم بە دەستەوە بێت. وەک دەشزانین غەزەلی ئەوتۆ کەوتۆتە دیوانی نالییەوە، بە هیچ پێوانەیەک لە نالی ناوەشێتەوە، تەنانەت غەزەلی «ئەو سیلسیلە وا میشکی خەتا نێوی براوە» کە لەوانە نییە پێی بگوترێ لاواز، نیسبەتی وەلای کەیفی دەدرێت و لە دەستنووساندا بۆ ئەو حیساب کراوە، دووریش نابینم ڕایەکە ڕاست بێ، بگرە دەیسەلمێنم... قسەم زۆرن لێرەدا لێی دەبڕمەوە.

هەر چۆنێک بێت دەبوو هەردوو نیوەبەیت، واتە هی لاپەڕە ٢٠٢ و لاپەڕە ٥٧٦ یەک جۆرە دەقیان هەبێ، چونکە ئەو هێندە جوداوازییە لە دەقەکانیان خزمەتی هیچ مەبەسێکی نەکردووە. دەشبێ بڵێم غەزەلی لاپەڕە ٢٠١، ٢٠٢، ٢٠٣ شەڕێکی نێوان چاو و دڵ دەگێڕێتەوە، شەرحەکەش باسی کردووە، ئەمما پێویستە بگوترێ ئەم جۆرە شەڕەم بیستووە، لە دوو گۆرانی میصری یەکێکیان هی کەلسوومە ئەوەی تریان هی نەجات عەلی، سەرەتای عومری گۆرانی گوتنی: یەکەمیان «ان كنت أسامح»، دووەمیان «العين وقلبی» بە شێوە ئاخاوتنی بازاڕی نەک نەحوی.

لە بەیتی یەکەمی لاپەڕە ٢٠٤ «شەوی بەهاری جوانی» دەبوو «جەوانی» بنووسرێ چونکە بێگومان نالی و نووسەرانی سەردەمی ئەو کە نووسیویانە «جوانی» مەبەسیان شکڵ و شەمایل نەبوو بەڵکوو جحێڵی بوو لەو شوێنانەدا کە مەسەلەی «جوانی» لە گۆڕێدا نەبووە. هەر وەک لە «کەمال» کەمالیان

مەبەس بووە هەروەهاش لە «شەوی بەهاری جوانی» جەوانی مەتڵەبە. حاجی قادریش کە دەڵێ «پەرچەم و فێسی کەچی تۆ ئەی جوان» هەر کوڕی جحێڵی مەقسەد بووە. وشەی «پایز» لە نیوەدێڕی دووەمدا دەبێ «پاییز» بێ ئەگەرنا شیعرەکە لەنگ دەبێ.

لە بەیتی دووەمدا دەبێ بنووسرێ «چ شەو چ ڕۆژی وەها کورتی لەهو و لەعبی میزاح » نەک «چ ڕۆژ» لەبەر کێشی بەیتەکە چونکە لە ١٥ بڕگەوە دەبێتە ١٤ بڕگە. ئەگەر لە کۆتایی بەیتەکە بڕگە کەم بکات، ئەم بەحرە ناشێوێ وەک کە بڵێین «لەهو و لەعبی ماح». لە بەیتی دوواتردا وشەی «تەقصیر» ئەم کارەی کردووە، لەوانەیە «تەقەصیر» وەیا «کەچەشیر» وەیا «دەمەتیر» ... بێ و بڕگەکان بکاتەوە ١٥ بڕگە. قەصیدەی «النهر المتجمد» ی میخائیل نەعیمە بەیتەکانی هەڵدەگرن لە بیست بڕگە تا ١٦ بڕگە بن. ئەو وشەیەی «پایز» لە کۆتایی بەیتی ئەم بەحرە دەست نادات دەبێت «پاییز» بێ تەنانەت لە قسەکردنیشدا ناشێ بگوترێ «پایز» مەگەر بە یارمەتی وشەیەکی تر بە دوایدا بێت وەک: پایزە کات... حیکایەتی تەفعیلە و بڕگەی بەحری شیعری عەرەبی درێژخایێنە و لەگەڵ فۆنەتیک تێکەڵ دەبێت... و هتد. دەقی بەیتەکە ئەمەیە:

چ شەو چ ڕۆژ؟ وەها کورتی لەهو و لەعب و میزاح
کە هەردو وەک یەکەچوون بە نەغمەیی بەم و زیر

لە شەرحدا «یەکەچوون» بە «یەک ئەچوون» لێک دراوەتەوە و ڕاستیشی بۆ چووە بەڵام شتێکی گرنگ هەیە لەو یەکچوونییەدا شەرح نەدراوە. دەزانین لە ساڵدا دوو جاران شەو و ڕۆژ دەبنە دوازدە سەعاتی بەڵام دیسانەوە یەکچوونییەکە پەیدایە لەوەدا کە شەو و ڕۆژ بە نۆرە کورت و درێژ دەبنەوە و پێکەڵپێکن. لە لایەن «نەغمەی بەم و زیر» ەوە کە یەکیان دەنگی بەرز و ئەوی دیکەیان دەنگی نزمە دیسان یەکچوونییەکە لەو نۆرە کردنەی کورتبوون و درێژبوونی شەو و ڕۆژ پەیدا دەبێتەوە: جارێکیان ڕۆژ بەم و شەو زیرە، جاری دووەم شەو بەم و ڕۆژ زیرە. [یەکەچوونن: وەزنی بەیتەکە ڕاست دەکاتەوە].

لە بەیتی سێیەمی لاپەڕە ٢٠٦ وشەی «سوجدە» هاتووە و لە لاپەڕە ٢٠٧ دووبارە بۆتەوە. ڕاستی وشەکە «سەجدە» یە نەک «سوجدە»، سووڕەتێکی قورئانیشە ژمارە ٣٢ ی دراوەتێ لە نێوان دوو سوورەتی «لقمان» و «الاحزاب» دا.

لە ئاست شەرحی بەیتی لاپەڕە ٢٠٧:

وەکو نەهاری بەهاری درێژ و پایزی کورت
ئەمەل گەلێک و طەویل و، عەمەل کەمێک و قەصیر

شەرحەکە لەفف و نەشری مورەتتەبی باس کردووە لە نێوان دوو کەرتی نیوەبەیتی یەکەم و دوو کەرتی نیوەبەیتی دووەمدا، باشیشی پێکاوە، بەڵام لە شتێک بێ دەنگە: هەرچی درێژایی «نەهاری بەهار» و کورتیی «نەهاری پاییز» ە سروشتییە و یەک «بعد» ی هەیە ئەویش مەودا و مەسافە. ئەمما «ئەمەل» و «عەمەل» کە لە نالییەوە هەڵدەقوڵن، جگە لە «طەویل» پۆزایی «گەلێک» و جگە لە «قەصیر» پۆزایی

«کەمێک» یشی لەگەڵدایە. لێرەدا نالی پتر خۆ دەشکێنێتەوە لەوەی سروشت بۆی قەراردادە کردووە. زێدە مەهارەتی نالی لەم نوکتەیەدایە.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە ٢٠٨:

غوباری ئەو شەو و ڕۆژەن ڕدێنی ماش و برنج
کە تێکەڵن شەبەهی صوبح و شام و شیر و قیر

شەرح دراوە کە چۆن ڕدێنی ماش و برنج «... مووی ڕەش و سپیی تیا تێکەڵ بووە وەک تێکەڵیی «بەیانی» و «ئێوارە» واتە شەو و ڕۆژ و، لەیەکەوە نزیکیی «شیر» و «قیر» کە بە دیمەن تەنها تیپێکیان لە یەک جیایە و لە ڕاستیشدا یەکێکیان سپی و ئەویان ڕەشە». ڕاستییەکەی، نالی نەهاتووە "لە یەکەوە نزیکیی شیر و قیر" باس بکات بەڵکوو مەبەسیەتی تێکەڵ بوونی شیر و قیر وەک تێکەڵ بوونی شەو و ڕۆژ ڕەنگ بدەنەوە وەک ڕەنگی ڕدێنی ماش و برنج، مەسەلەکەش هێند ئاشکرایە بە دوا کەوتنی ناوێ.

لەو شەرحەی بۆ بەیتی دووەمی لاپەڕە ٢٠٨ دراوە، نائارامم: نازانین «هەموو موو» و «لەسەر» و «مونەووەر» ئایا چۆناوچۆنی نووسراون چونکە لە سەردەمی نالی «هەمو» هەر «همو» دەنووسرا ئنجا ئەگەر «مو» ی بە دوادا هاتبێت ببێتە «هممو» ئایا «هموم» ی عەرەبی پەیدا دەکات یان نا. «لەسەر» کە «لە سر» بنووسرێ بە چ مەعلووم «لە سیرر، سرّ» مەتڵەب نییە؟ کێ دەڵێ «مونەووەر» کە «منور» بنووسرێت نابێتە «مونەوویر»؟ خولاسە پشت بەو خوێندنەوەیەی خاوەن تێکستەکان بۆی چوون نابەسترێ و مانای بەیتەکە وەزەحمەت دەکەوێ. چەند بەیتەکەی تری ئەو قەصیدەیە بایی دڵنیاییی خوێنەر نیشانیان پێکاوە. شەرحەکە «سپی نەذیر» ی لێ قبووڵ دەکەم بە هەدیەیێکی گرانبەها.

قەصیدە تورکییەکە دەمێنێتەوە بۆ تێوەڕامان: بەیتی یەکەمی لە لاپەڕە ٢١٧ و بەیتی دووەمی لاپەڕە ٢١٨ قافیەکەیان وشەی «یر» ە بە واتای جێگە. «یر» ی یەکەم وشەی «نیجە» ی پێش کەوتووە. وەک بزانم ئەم وشەیە بە واتای «چۆن» دێت نەک «چەند» وەک لە شەرحەکەدا بۆی چووە، ئنجا نەشمبیستووە وشەکە لە وتوێژی ئەدیبانەدا بەکار هاتبێت و ئەمە دەڵێم زۆریش ئاگاداری سەروبەری ئاخاوتنی تورکی نیم. بەڵام لە ئاست دێڕی سێیەمی لاپەڕە ٢١٨ دا یەک تێبینیم هەیە، بەیتەکە وەها ڕۆیشتووە:

عکس زولفک قدحی دیدەی گریانمدە
نشئەی سنبل تر شیوەی نیلوفری وار

من وای بۆ دەچم کە لەوانەیە وشەی «قدح» بە ئەسڵ «قەزح» بووبێت چونکە قوزەح ڕەنگینە لەگەڵ سونبولی تەڕ و نەیلووفەری چاوی بە فرمێسک دەگونجێ.

دەشبوو قەصیدەکە بە یەک جۆرە ڕێنووس بێت نەک «شیوەی» لەتەک «سنبل تر» و «نشئەی» هەڕەمەیی بنووسرێن. ئنجا «زولفک» کۆنە ڕێنووسی تورکی بەکارهێناوە کە بە «زولفن» دەخوێندرێتەوە.

بەیتە تورکیەکەی لاپەڕە ٢١٩:

نفس ساعت گیبی ایشلرسه گریاد ایله طاعتدر
بر انک قورمەسی پیریولنه احیای ساعتدر

لە واتای «احیای ساعت» دوو جۆر لێکدانەوە کراوە یەکیان بە مەعنای کات «واتە زیندووکردنەوەی شەوە بە تاعەت»، دووەمیان زیندووکردنەوەی سەعاتەکە خۆی. وابزانم واتای سێیەمی هەیە کە «قیامەت» ڕادەگەیەنێ تاعەتەکە درێژ دەکاتەوە هەتا ئەو ڕۆژە. لە ئایەتی «ان الساعة آتية لاريب فيها» و حەدیثی «جئت والساعة كهاتين» وشەکە قیامەتی لێ مەبەستە. ئەو حەقەشم هەیە بڵێم، کە لە بەیتەکەدا چ هێمایەکی ئەوتۆ نەبێ وشەکە بۆ شەو بباتەوە، مەگەر عادەتی سلوکی شەوانە کە لەلاوە دەزانین هەیە، ماناکەی «قیامەت» حەوجە بە پاڕانەوە نییە بۆی تا قبووڵ بکرێت، وەک مووی لووت بە لمبۆزی بەیتەکەوە دەنووسێ.

لە لاپەڕە ٢٢١ بەیتی یەکەمی غەزەلەکە:
خاو و بێ خاوی دو زولفی خاوم ئەز
چاوە چاوی یەک غەزالە چاوم ئەز

بەداخەوە فاتیحی جوانەمەرگ هێمای بۆ ئەو لێکدانەوەی من ڕوونم کردەوە بۆی، نەکردووە، ڕێی هەبوو ئیشارەتێکی بۆ بکات وەک بۆ لێکدانەوەکەی مامۆستا شوکری کردووە. ئەوەی من بۆی چووم و لە بەرایی ئەم نووسینەدا باسم کردووە وردەکاری و گەوهەرچنی نالی دەر دەخات، چی دەمێنێتەوە لە واتای ئاشکرای وشەکان شتێکی عادەتی و جوانە.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە ٢٢٢:
ناری سینەم گەر نەبێ غەرقم ئەمن
ئاوی چاوم گەر نەبێ سووتاوم ئەز

لە شەرحەکەدا ڕاستەواتای وشەکان لێکدراوەتەوە. وابزانم لە «چەپکێک لە...» یان لە وتووێژدا لایەنێکی گرنگی شرایەوەی بەیتەکەم ڕوون کردۆتەوە، ڕەنگە بۆ فاتیحیشم دەور کردبێتەوە: ئەم بەیتە یەکسەر لە بەیتێکی تەصەوفی عەرەبی وەرگیراوە ئەمە دەقیەتی:
فلولا زفيري اغرقتني ادمعي
ولولا دموعي احرقتني زفرتي

واشدەزانم بەیتەکە هی «بوصیری» ی خاوەن «بردیە و هەمزیە» یە.

نالی لە خواستنەوەی واتای ئەم بەیتەدا مەهارەتێکی سەیری نوواندووە: کە دەڵێ «ناری سینەم گەر نەبێ غەرقم» هۆی غەرقبوونەکەت پێ ناڵێ تا لە نیوەبەیتی دووەمدا «ئاوی چاوم» دێت نوکتەکەت بۆ ئاشکرا دەکات. لەم نیوەدێڕەی دووەمیشدا کە دەڵێ «سووتام ئەز» هۆی سووتان دیار نییە، دەبێ بچیتەوە بۆ میصرەعی یەکەم وا لەوێدا «ناری سینەم» ی بۆ ساز داویت: ئەم هێنان و بردنەی نیگا و زەینی خوێنەر لە بەر و دوای بەیتەکە بۆ وەدەست هێنانی تەواوی واتاکەی هەر لە شاسواری وەکوو نالی دەوەشێتەوە، سەیریش لەوەدایە کە ئەم سیحرکارییە نەک هیچی زیادی تێ نەچووە بەڵکوو بە لێ گل دانەوە و شاردنەوە و خامۆشی بلیمەتی و مەهارەتەکە و جوانی بەیتەکە ساز بووە. هەرچی بەیتەکەی بوصیرییە لە هەر نیوەبەیتدا هۆی دیاردەکەی بە دەستەوە داوە وەک بڵێی نیوەبەیتەکان خۆیانیان بەتاڵ کردۆتەوە لە چاو ئەوەی نالی کردوویەتی.

لە ئاست بەیتی دووەمی لاپەڕە ٢٢٢:

غەیری زوڵفی تۆ کە ڕشتەی عومرمە
دەست لە «مافیها» ی زەمان بڕیاوم ئەز

شەرحەکە دەڵێ: ئەگەر زوڵفی یار نەبێ، کە هەناسە هەناسەی عومری شاعیر بە یەکەوە ئەبەستێ، هەر هەناسەیەکی بگری دوا هەناسە ئەبێ و، پەیوەندی بە شتێکی ترەوە نابێ بە دوای ئەودا بێ.

من وەهای بۆ ناچم: نالی دەڵێ زوڵفەکەی یار ڕشتەی عومرمە، عومریش زەمانە و لەگەڵ ڕۆژانی تەمەنی هاوجینسە کە شەو و ڕۆژیش هەر زەمانن. جگە لەمە: دەکرا بگوترێ لێدانی دڵی بەو ڕشتەیە بەستراوە، هەر نەبێ لێدانی دڵ و خوێنەکە و دەمارەکان هەمووی بەشێکی وجودی شاعیرن کەچی بای هەناسە لاوەکییە و ناویشی نەهاتووە یاخود، خوردتری بکەینەوە، زوڵفەکەش لە بەیتەکەدا نەلەراوەتەوە هەتا تارمایی با بێتە خەیاڵمان. لەمانە هەموو تێپەڕ کەین: نالی بە ئیصرارەوە سوورە لەسەر هێندی کە لە هەموو دنیا غەیری عومرەکەی کە بریتییە لە زەمان شتێکی دیکەی مەبەست نییە ئەویش لە قودسیەتی ئەو زوڵفەیە کە ئەجزای عومری بەیەکەوە دەبەستێتەوە. لێرەدا تێبینییەکی گرنگ هەیە واتاکە خەستتر دەکاتەوە: نالی زەمان و عومر و ڕشتەی زوڵفی وەها تێک بەستووە و لێکی گرێ داون کە موحتاجی فکرەی هەناسە نەمێنێ وەک ئەوەی کە هەناسە ڕابگرێت بۆ چەند دەقیقە زوڵفەکە پێوەندیی ڕشتە و عومرەکە بەردەوام دەکات، هەر زوڵفەکە بڕا عومرەکە دەبڕێ، کە دیتمان هەناسە بڕا و عومر بەردەوام بوو. خولاسە و بێگومان نالی بۆ دەوامەی عومری چاوی بڕیوەتە زوڵف، لەوە بەولاوە «مافیهای زەمان» ی مەبەست نییە.

لە بارەی «مافیها» ی زەمانەوە کە شەرحەکە دەڵێ، دەبوو «مافیە» بێ چونکە زەمان نێرە نەک مێ، گلەییم لەو تێبینییەی شەرحەکە نییە هەرچەند دڵم دابین نەبوە بە سەلماندنی سەهووی نالی لە ئاست نێری و مێیی زەمانەوە، بەڵام خۆم لێ کەڕ دەکرد هەتا ئەمڕۆکە، ڕێکەوتی ١٧-٣-١٩٩٦، کە بە نووسینەکەی خۆمدا دەهاتمەوە بۆ ڕاستکردنەوەی هەڵەیەکی کردبێتم، لە هێکڕا شەبەنگی واتایەک بە

زەینمدا هات ئەو گرفتەی دەرەواندەوە. نالی کە دەڵێ «دەست لە مافیهای زەمان» وشەی دەست دەکاتە مەرجەعی ڕاناوی «ها» ی مێیینە کە لە عەرەبیدا «ید – دەست» مێیە. ئەو «ما» یەی بە «اسم موصول» دەناسرێ و ئەو شتانە دەگرێتەوە لە ناو دەستی نالیدان، هەمووی هی زەمانن، واتە هەر شتێکی سەر بە زەمان بێ و پێوەندییەکی، هەر چۆنێک بێ، بە نالییەوە هەبێ، نالی دەستی خۆی بڕیوە لەو شتانە. ئنجا کە دەستی نالی بڕا لە زەمانە، هەر دەمێنێتەوە زوڵفەکەی یار کە ڕشتەی عومریەتی. بەو پێیە عومری نالی بە زەمانەوە بەند نییە، هەر ڕشتەی زولفەکە بەردەوامی کردووە و دەیکات، چ کاتێک ڕشتەکە پسا نالی بە مردوو حیسابە.

لە ئاست بەیتی کۆتاییی غەزەلەکە لە لاپەڕە ٢٢٣:

ئەی ڕەفیقان! صوحبەتی نالی مەکەن
بۆچ؟ کە من لەوڕا وەکوو بەدناوم ئەز

خۆزی تێکستی دیکەی ئەم بەیتەش لە دەستدا دەبوو: من دیتوومە «گەلێ بەدناوم ئەز» هاتووە. جگە لەم وشەیە هی دیکەشم دیتووە جودا لەم تێکستە بەڵام نایەتەوە بیرم، ئەمما دەزانم «لەوڕا» ی تێدا نەبوە. ئەم «لەوڕا» یە لە نێوان فەقێیاندا، کاتی دەرس وەیا موناقەشە، دەبیسترا نەک بە واتای «لێرەدا» بەڵکوو بە واتای «چونکی». ڕاستییەکەی نیوەبەیتی دووەم جێی متمانە نییە و ناقۆلایشە، مۆسیقای شیعری تێدا نییە. «کە من لەوڕا وەکوو» بەهیچ پێوانەیەک لە قەبەڵ نالی، بگرە چ شاعیرێکی دامەزراو، ناکرێت. هەر نەبایە «بۆچ کە لەوڕا من وەکوو بەدناوم ئەز» کمێکی ناقۆلاییەکەی لادەبرد، هەرچەند هاتنی «من» لەگەڵ «ئەز» بۆ هەڵنانی یەک جوملە لە گەپی منداڵ دەکات کە حەزی چووبێتە «ئەز». «وەکوو بەدناو» هۆی نەسیحەتەکەی بێهێز کردووە چونکە «وەکوو» بۆ تەشبیهە، دەستووری «قاعدة التشبیه نقصان مایحکی» لە بەد ناوییەکە دادەشکێنێ. ئەم بەیتە بە هیچ جۆرێک و لە هیچ ڕوویێکەوە کەڵکی شیعری پێوە نییە.

لە بەیتی یەکەمی لاپەڕە ٢٢٤:

هەی کەرێکم بوو چ پەیکەر؟...

شەرحەکە دەڵێ «چو پەیکەر...» ڕاستە بە واتای «وەک پەیکەر»، هەموو نوسخەکان چ پەیکەریان نووسیوە و بەهەڵەدا چوون. کەچی شەرحەکە لە سەهوودایە چونکە «چ پەیکەر» ڕازی نییە ئەو کەرە وەک پەیکەر بێ، دەیەوێ پەیکەرێکی سەرسوڕهێن و دەگمەن و بێمانەند بێت، وەک کە دەڵێی؛ چ بڵیمەتێک!! چ نازدارێک!! چ ئافەتێک!!.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە ٢٢٥ کە ئەمە دەقیەتی لە کتێبەکەدا

بن زگ و جەبهەت سپی، کلک ئێستر و دامەن سیا
یەککە تاز و، سێ بڕ و، دوو باد و شەش دانگ و درێژ

بەلای منەوە لە تێکرای تێکستەکانی دامەنی لاپەڕەکە بەیتەکە بەم شکڵە ڕاست دەردەچێ:

بن زک و جەبهەت سپی، کلک و سەر و دامەن سیا
یەککە تاز و، دوو بڕ و سێ باد و شەش دانگ و درێژ

«کلک ئێستر» لە بەیتی سێیەمی لاپەڕەکە هاتووە، ناشێ لە مەودای وەها کورتدا دوو جاران بگوترێتەوە. ئەو ژمارانەش «یەک، دوو، سێ، شەش» بە دوا یەکتردا بێن نەک «یەک، سێ، دوو...».

لە بەیتی یەکەمی لاپەڕە ٢٢٦ «لاکین بێ کرێژ» دوورە لە زەوقی شاعیرانی کورد، هەر نەبا «لێکین» بووایە وەک حاجی قادر دەڵێ: «نەزەربازن وەلێکین دوور بە دووری». بەڵام بێگومان «ئەمما بێ کرێژ» لەبارترە، وەک لە هەندێ تێکستدا هاتووە.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە ٢٣٨:

ئەی دڵ! خەراجی حاصڵی ظوڵماتی بەحر و بەڕ
میراتی ئیعتیبارە لە فرزەندی فەیلەقووس

شەرحەکە «فرزەندی فەیلەقووس» ی بە ئەسکەندەری مەکەدۆنی لێک داوەتەوە: وا دەزانم مەبەستی ئەسکەندەری زولقەرنەینی ناو کتێبی ئەسکەندەرنامەیە کە گۆیا هەموو دنیای گرتووە بە تاریک و ڕووناکیەوە. دەشڵێ: «ئەوەی بۆ بنیادەم دەمێنێتەوە تەنها ئەو میراتەیە کە لە پێشینان بۆمان ماوەتەوە...» وەک بۆی دەچم مەبەسی نالی ئەوەیە کە «ئیعتیبار» واتە عیبرەت و پەند وەرگرتن لە جیهانگیریی ئەسکەندەر تەنها میراتێکە بۆمان ماوەتەوە، هەرچی «خەراجی حاصڵی ظوڵماتی بەحر و بەڕ» هەیە لەوەی زولقەرنەین وەری گرتووە لەو عیبرەتە بەولاوە هیچی نەماوە و نامێنێ.

لە لاپەڕە ٢٤٧ بەیتی کۆتاییی غەزەلەکە ئەمەیە:

یا گەدایێکە غەنی، یا پادشاهێکە فەقیر
لەم دووە خاڵیی نییە نالی لە ڕووی حەددی وەسەط

شەرحەکە وەهای بۆچووە کە نالی خۆی بە «گەدای غەنی» داناوە هەرچەند پاتەوپات دەری نەبڕیوە، گۆیا بەیتەکە ڕادەگەیەنێ کە نالی یا دەبێ خۆ بە دەسەڵاتدارەوە هەڵنەواسێ و هەژاری ماڵی دنیا بێ بەڵام لە دەروونەدا سامانداربێ، یان دەبێ خۆی سووک و بێسەنگ بکات تاکو لە بارەی ژیانی مادیەوە وەک پاشا بژیت.

ئەم شەرحە عەکسی مەبەس و واتای بەیتەکەیە، چونکە گەدای غەنی دەکاتەوە بێ سەروەتیی دنیایی و دەوڵەمەندیی دڵ و دەروون. پاشای فەقیریش دەکاتەوە دەوڵەمەندی دڵ و دەروون و دەستبەتاڵ لە ماڵی دنیا: گەدای غەنی و پاشای فەقیر پێکەڵپێکن چونکە گەدا فەقیرە و غەنی پاشایە.

له بەیتی یەکەمی لاپەڕە ٢٤٨ وشەی «مەحاڵ» نووسراوە. وا دەزانم «محال» بە «موحال» دەنووسرێت.
له بەیتی دووەمدا:

مەعنایی نوور و ظولّمەت و نەشری حەیات و مەوت
بوو، ڕوو و زوڵف و ڕۆژی ویصال و شەوی فیراق

شەرحەکە بەیتەکەی لە قەبەڵ پێوەندیی نێوان نالی خۆی و خۆشەویستەکەی کردووە... ڕاستییەکەی، واتای بەیتەکە تێکڕای خەڵق و جیهانی بەرین دەگرێتەوە کە نالیشی بەردەکەوێت. نوکتەیەکی زێدە گەورەش لە دەقەکەدا شرایەوەیە: هەرچی «ڕوو» و «زوڵف» ـە تەنها «نوور» و «ظولّمەت» دەگرنەوە. هەرچی «ڕۆژی ویصال» و «شەوی فیراق» ـە سەرلەبەری نوور و ظولمەت و نەشری حەیات و مەوت دەگرنەوە: ڕۆژی ویصال کە نەشری حەیاتە لە هەمان کاتدا نوورە. شەوی فیراق کە مەوتە ئەویش لە هەمان کاتدا ظولمەتە. سیرڕی ئەم گرنگییەش لەوەدایە کە ویصال جگە لە دیتنی یار لەزەتی گەورەتری تێدایە کە گەیاندنە جێی ئارەزۆیە، شەوی فیراقیش جگە لە تاریکایی، مەرگیشی پێوەیە کە دوورکەوتنەوەیە لە یار.

دەستەواژەی «نەشری حیات و مەوت» دەشێ وشەی «نەشر» هەر بۆ حەیات ئیضافە بکرێت کە واتای ژیانەوەی مردووان لە ڕۆژی قیامەت ڕادەگەیەنێ. هەرچی «مەوت» ـە بێ نەشر ئەدای مەبەست دەکات.

لە بەرایی بەیتەکە وشەی «بوو» بێجێیە، «وەک» لەبارە. ناشزانم چۆن لە نووسینی کۆندا فەرقی نێوان «بوو» و «بۆ» کراوە تا لەو شەرحەدا تێکستی جودایان بۆ سازدات.

بەیتی سێیەمی لاپەڕە ٢٤٩، نیوەدێڕی یەکەمی نووسراوە:

شیرینی‌یو، لە تاڵی‌یو ترشیی عیتابی ڕووت

وشەی «عیتاب» لەگەڵ واتای ئاشکرای بەیتەکە چ پێوەندییەکی نییە. لە شەرحدا بە زۆرەملێ جێگەیەکی لەق و تەسکی بۆ سازداوە گۆیا یار لە خۆیدا شیرینە بەڵام بەهۆی ئەو هەموو گلەیی و بناشتە تاڵ و ترشەوە کە ئەیکەیت... هتد هەموو غەزەلەکە عیتابێک و ترشییەک و تاڵییەکی تێدا نەهاتووە... لە بەیتێکی دوواتردا دەڵێ: ئەی میهری میهرەبان.

من بە عومری خۆم هەر «خولاصە ڕووت» م خوێندۆتەوە و لە تێکستی دەستخەتدا وەهام دیتووە. هێنانی دانەیی سماقیش بە وەجهی «مفارقە» هاتووە و بەیتەکەی شیرنتر کردووە.

شەرحەکە وشەی «ناوچاو» ی هێناوە لە کۆتایی شەرحی بەیتەکەدا بە واتای «جەبین» یاخود هەرنەبێ کەوتۆتە ئاست شوێنی جەبین لە بەیتەکەدا. پێشتر نەمبیستووە «ناوچاو» «جەبین» بێت: دەگوترێ «ناوچەوان» کە کورتکراوەی «ناوچاوان»ـە. شەرحەکە دەڵێ "خاڵەکەی بە ناوچاویشتەوەیە وەک دەنکی ترشەسماق دێتە پێش چاو". ئەگەر «ناوچاو» «فی العین» (داخل العین) بێت هەر بیبیلە هەیە وەک دانە بێت... لە دەمی ئەم نووسینەدا دەنگم بە کەس ڕاناگات پرسی پێ بکەم لە بارەی واتای «ناوچاو» ەوە. خوێنەر سەرپشکە...

لە بەیتی سەرەتای لاپەڕە ٢٥٠ وشەی «تەسبێح» هاتووە: بێگومان نالی نانووسێت و ناشیەوێ بنووسێت و نەشی توانیوە بنووسێت «تەسبێح» چونکە ئەوسا ئیملای ئێستاکە پەیدا نەبووبوو. شوبهە نییە لەوەدا کە نالی و هەموو نووسەران «تەسبیح» یان نووسیوە و هەرچی ئەدیبە مەبەسی «تەسبیح» بووە نەک «تەسبێح».

لە بەیتی دووەمدا کە «محاق» بە مانگی شەوی ٣٠ داندراوە کە دەرناکەوێت، نەختێک کورتی هێناوە چونکە مانگی عەرەبی ٢٩ و ٣٠ ڕۆژی هەیە. واش دەبێ لە سەرەتای مانگدا لەبەر تۆز یان هەور مانگەکە نادیترێ، دەشێ مانگی ٢٩ شەوی ببێتە ٢٨ ڕۆژی، ئەمەش کاری خۆدزینەوەیە لە زانست بۆ وشکە ئیمان. لە ئاست «بامی بامداد» و نیوەبەیتی دووەمی دێڕە شیعرەکە کە ئەمە دەقیەتی لە کتێبەکەدا:

ئەی میهری میهرەبان وەرە سەر بامی بامیداد

دا مەهرووان ببن بە هیلالی شەوی میحاق

شەرحەکە دەڵێ: نالی کە «سەربان» دەکا بە «مضاف الیه» لە ڕێی «ی» ئیضافەوە بۆ بامیداد، ئەو بامیدادەی کردووە بە شتێکی ماددی کە لە کاتیەوە گۆڕیوە بۆ جێگە، کاتیش ماددە نییە.

دەبێ بڵێم، من دڵنیا نیم لەوەدا نالی «بامی بامیداد» ی نووسیبێت چونکە بە زۆری ئەو «ی» ـەی ئیضافە لە شێوە نووسینی فارسی ئامێز نەدەنووسرا. ئنجا ئەگەر بشسەلمێنین «بامی» نووسراوە تەگەرەی گەورەتر دێتە پێش چونکە کە «بام – واتە: بان» ی ڕاستەقینە نەبوو، هەر کات هەبوو، ئەو میهری میهرەبانە لەسەر چی ڕاوەستێ و بەرزبێتەوە هەتا ماهرووان بێ نوور بکات... دەشیا بگوترێ لە دەستەواژەی «بام بامداد» دا مەعنای ئیضافە پەیدایە، ئەو ماددیەت و نامادديەتە سێبەری ئەصلە واتان و زێدە جوانییەک لە بەیتەکەدا پێک دەهێنێت.

تێبینیم لەوەندەدا ناوەستێ، یەکێکی گرنگتر ماوە بیلێم، شەرحەکە دەڵێ: "ئەی یاری ڕوومەت وەک خۆر و، بە بەزەیی! لە ئاسۆ هەڵ بێ و وەرە سەربانی سبەینان، تا هەرچی جوانی تر هەن لە ناو جوانیی تۆ هەموویان خۆیان بشارنەوە، وەک مانگی ڕۆژی سیی مانگ باریک و بێهێز بن" «مانگی محاق نە باریک و نە بێهێز دەبێ چونکە دیار ناکەوێ».

ئەم واتایە لەتەک ڕاستینەی واتای بەیتەکە، وەک من بۆی دەچم، زۆر کورت دەهێنێ: نالی دەڵێ ئەی یار... سبەینێ وەرە سەربان هەتا هەموو ئەو جوانانەی ڕوویان وەک مانگە ببن بە هیلالی شەوی محاق. «هیلال لە شەوی محاقدا نادیترێ. لە نموونەدا دەڵێم: کە گوتت «مرۆیەکی ئازاد کۆت و زنجیر کرا» ئازادییەکەی لەناو دەچێت هەرچەند مرۆکە خۆی هەر ماوە. هیلالەکەی شەوی پێشووش هەر ماوە بەڵام نووری نەماوە، نادیترێ». نالی لەم بەیتەدا وا ڕادەنوێنێ کە دەرکەوتنی یار لە بامدادا وەهای پرشنگ دایەوە کە نووری بەیانیشی شاردەوە خستییە ڕێزی شەو. دیارە «ماهروو» لە باری وەهادا دەجاران و سەد جارانیش نووریان پێوە نامێنێ و دەبنە هیلالی محاق... کەم وەها دەبێ موبالەغەی ئەدیبانەی دڵپەسەند بگاتە ئەم ڕادەیە. هەرچەند جێی لەباریش نییە بۆ شتێکی ئەوتۆیی سەر بە موبالەغە، بەڵام نییەتی سوود گەیاندن بە زەینی خوێنەر لێم خۆش دەهێنێ ئەم شاکارەی «تصوف» کە لە شکڵدا

موبالەغە و لە سلووکی تصوفدا بە حەقیقەت دەڕوات:

یەک جورعە مەی ئەز حەریفی مەستەت بڕەسەد
صەد چاشنەیی دەمی ئەلەستەت بڕەسەد
ئین جام نیهادەئەند دەر تاقی بولەند
پا بەر سەر خویش نیهـ کە دەستەت بڕەسەد

واتە: یەک قومە شەڕاب لە دەستی هاوبادەی مەستەوە پێت بگات، صەد تامی دەمی ئەلەستت پێ دەگا. ئەم جامەیان لە ڕەفی بڵنددا داناوە. دەبێ پێ لەسەر کەللەی خۆت دابنێیت هەتا دەستت پێی بگات.

«دەمی ئەلەست» ئەو دەمەیە کە خوا لە خەلقەندەی خۆی پرسی: "ألست بربکم؟" هەڵبەت ئیمانی ئەو دەمە کە ئیمانی دیتنە نەک بیستن و سەرگورشتە ئەوپەڕی ئیمانە کەچی شاعیری صوفی هاوپەیمانیی لەگەڵ ڕابەردا پەسەندتر دەکات، صەد جارانیش پەسەندتر.

من وەها دەزانم مەبەستی لەوەدایە کە ڕووبەڕووبوونی خوا دەهشەتێکی وەها دەخاتە دڵ و ویژدانی بینەر بەبەریەوە نامێنێ لەززەت ببەرێت: هەرچی ڕابەرە دەشتگەیەنێ بە پلەی خودایەتی و لەززەتیشت پێ دەبەخشێ.

مەبەس لەم چوارینە لایەنی موبالەغەی «پێ لە سەر کەللەت دابنێ...» یە کە موستەحیلە، کەچی موستەحیلەکەش بۆتە مومکین لە ڕێی «حەریفی مەستەوە».

لە بەیتی سەرووی لاپەڕە ٢٥٠:

صۆفی لە فەقر و فاقە وەکو فاقە فاقی دا
تەسبێحی دام و دانەیە، ڕیشی دو فاقی فاق

شەرحەکە دەڵێ: تەزبێحەکەی –صوفی– لەو ڕووەوە کە بازنەییە وەکوو داو وایە و، ... من دەڵێم تەزبێح خۆی بریتییە لە دەنکەکان و لەو داوەی دەنکەکانی پێوە دەکرێن، بەوەدا تەزبێحەکە خۆی دەبێتە هۆی گرتنی چوێلەکە، یان تەیری دیکەی وەک کەو، سوێسکە... ڕاوچی داوە مووسکە دەنێنەوە، بە دەورییەوە دانەی گەنم، جۆ پەخش دەکەن. ئەمەیان وەسیلەیەکی ڕاوی خەلقە. وەسیلەی دووەم ڕیشی صوفییە کە بە شکلی دووفاقی دەبێتە فاقە. تەنها یەک دانەی پێویستە کە مەل بۆی بچێت، نالیش لە «دام و دانە» خەمخۆریی ئەم لایەنەی کردووە چونکە «دانە» ی هاوڕێی «داو» ەکە لە قەبەڵ تەنها داوەکە نەکراوە (دەبوو ئەم بەیتە پێش کەوێتەوە لە بەیتی پێشووتر بەڵام هەڵکەوت یان ڕێکەوت وەهای هێنا)، بە کەڵکی فاقی ڕیشی صۆفیش دێت.

لە ئاست بەیتی سەرەتای لاپەڕە ٢٥١ کە ئەمە دەقیەتی:

نالی کە صەدری مەسنەدی تەمکینی تەکیە بوو

بۆ تۆ بووە بە دەربەدەری کووچە وو سوقاق

شەرحەکە لە وردەکارییەک بێئاگا بووە: وشەی «دەربەدەر» عادەتەن بۆ کەسێک دەگوترێ لە شارێکەوە بۆ شارێک، لە وڵاتێکەوە بۆ وڵاتێک سوورِ بخوا. لەم بەیتەدا نالی کە بە زاهیر خۆی دەکاتە گەڕیدەی ئەم دەرگە بۆ ئەو دەرگەی سوقاقان، مەبەسیەتی یار بدۆزێتەوە، بە هەر نەوعێک بێ و بۆ هەر ماوەیەک بێت چاوێکی پێ بکەوێت. ئەم مەعنایە ڕاست دەردەچێ ئەگەر یار لە ماڵی خۆیشی نەچووبێتە دەرەوە بە مەرجێک نالی نەیدیتبێ: دەرگەی هەموو ماڵێک لێ دەدات و چاوێکی تێدا دەگێڕێ بەڵکوو... خواوڕاستان... ڕێکەوت با پێشی بگوترێ سواڵکەری دەربەدەری کووچە و سوقاق.

بەیتی دووەمی لاپەڕە ٢٥١:

چییە گوارە گوناهی، وا بە نەستەق
بە گوێ هەڵتاوەسیوە، سەر موعەللەق

وشەی نەستەق لە «نَسَقْ – نەسەق» ـەوە هاتووە و دەلالەتی ڕێکوپێکی هەیە. ئێستاش لە وتووێژی بازاڕی ترنجاندنی «ت» لە هەندێ وشەی بێگانە باوە وەک «کەستارە» لە جیاتی کەسسارە. دەڵێن «فیتراقی کرد» لە جیاتی «فراق – فیراق».

زاهیری بەیتەکە وەها دەنوێنێ کە گوارە هەڵواسراوە بە گوێچکەی گوارە خۆیدا وەک کە باو بوو زۆردار خەڵقی هەڵدەواسی بە گوێ، بە لووت، بە گەردەن... کەچی بە گوێی یاردا هەڵواسراوە سەرەوژێرێکی دەستڕەنگینانە.

بەیتی سەرووی لاپەڕە ٢٥٢ حیکایەتۆکەکی دڵپەسەندی ئەم ڕۆژگارەی لەگەڵدا هەیە: هەژاری شاعیر و زمانزانی نەمر لە ڕادیۆی قاهیرە، بەر لە دەیان ساڵ، بە دەم وتووێژەوە لە ئاست پرسیارێک لە بارەی بەهرەی نالییەوە گوتبووی:

دەخیلت بم نەخیلی یا ڕوطابی
وەها شیرین و، سینە نەرم و، دڵ ڕەق!

ئەم نەخیلە ماڵی عەرەبە و هەزاران شاعیری بێ ڕەزای هەیە: یەکێکیان دارخورمای وەها عەزیز نەکردووە و بەم جۆرەی هەڵنەداوەتەوە. ڕەحمەت لە نالی و لە هەژاریش...

دەقی بەیتی دووەمی لاپەڕە ٢٥٢:

سەراپای گرتووی زوڵف، بۆیە بوویی
موقەییەد هەم موخەلخەل، هەم موطەووەق!

وشەی «زوڵف» لە نیوەدێڕی یەکەمدا بەیتەکەی تەنبەڵ کردووە، لە بار مجێزی مندا نالی پێی ڕازی نییە. وام لە بیرە بەر لە ساڵەها وەهام خوێندوەتەوە: کە بوویی. دەقی نوسخەی «کم» و «من» لە پەراوێزدا

کە ئەمەیە: «سەراپای گرتووی زولفەینی خاوت»، چەندێکی دووریشە لە دەقی پەسەندکراوی شەرحدەر، بێگرفتە و عەیبی تێدا نییە. نیوەبەیتەکە دەبێتە «عامل» بۆ موفرەداتی نیوەبەیتی دووەم. موخەلخەلیش لە خلْخالّەوە هاتووە بۆ پێی.

لە بەیتی یەکەمی لاپەڕە ۲۵۳:

لە پێت ئالاوە حەلْقەی ماری گێسووت

عەجایب حەیبی بێ جان قەیدی موطلّەق!

شەرحەکەی تەواوە تەنها یەک نوقصانیی هەیە ئەویش لە «قەیدی موطلەق» دا کە مەبەس لێی ئالْقەی گێسووە بۆتە قەید و قەیدەکەش بەرەللایە چونکە گێسووەکە نەبۆتە گرێ هەر ئالْقەیە... بەلام وشەی «مطلق» کە بوو بە وەصفی قەید یان هەر شتێک بێ هەلّدەگرێ هەمیشەیی و هەمەگیر بێت وەک کە دەلێی «مطلق الزمان»، «إطلاقاً»، «موطلقاً»... هتد. بەم مانایە قەیدەکە دەبێتە هەمیشەیی لە پێیدا چونکە چەندێکی زولْف شۆڕبۆوە لە پێی ئالاوە. بەلام دیسانەوە نەبۆتە گرێ، واتە ڕێی هیچ شتێکی لێ نەبەستووە قەیدی موطلەق لە مەعنادا هەلّدەگرێ «مطلق القید» بێ، قەیدی هەمەکات بێت.

لە بەیتی دووەم، لاپەڕە ۲۵۳ کە ئەمە دەقیەتی بە پێی ڕێنووسی کتێبەکە:

کە لێلْ و سوور و کول بوو چاوی تیژت

ئەوەندە پێی دەرێژی خوێنی ناحەق

وشەی «کە لێلْ» لە بەرانبەر وشەی «تیژ» دا بە ناچاری و لە ڕێی «تەداعی عکسی» یەوە دەبێ «کلیل – کەلیل» بێ واتە تیژی پێوە نامێنێ و وەک تیغی کولی لێ دێت. وشەی «کول» لە نیوەدێڕی یەکەم هاتووە بە واتای نەخۆشیی کولییە نەک کول بوونی تیغە. دەگوترێ «ذهن کلیل» واتە زەینی نەبڕ، بێ بڕشت. لەگەلْ ئەمەشدا وێنەی مەعنا لێدانەوەی شەرحەکە کە «کول» ی بە نەبڕ داناوە جلوە دەبستێ.

بەیتی کۆتایی بڕە شیعرەکە لە لاپەڕە ۲٥٤ ئەمە دەقیەتی:

شوکر نالی سەری خەصمت وەکوو گۆ

بە خواری نەک بە یاری کەوتە بەر شەق

شەرحەکە وەهای داناوە کە مەبەس لەو خەصمە – دوژمنە – زولفی یارە کە تێی ئالاوە و دەست و پێی بەستووە و... هتد «دەبێ شەرحەکە بخوێندرێتەوە».

ڕاستییەکەی من لەگەلْ هیچ وشە و شەرحێکی ئەو بەیتە نیم: هەرچی بەیتێکی ئەم غەزەلە زولْفی تێدا هاتبێت بە مەدح و هەلّدانەوە بووە، چ هێما و نیمچە ڕستە و ڕاگەیاندنێک نییە زولْفی وەک خلْخالْ و قەید و تۆق و ئالْقەی مار ببێتە تۆپ و شەقی تێ هەلّدرێت.

بەیتەکە بێ تەئویل ڕیسوا کردنێکی خەصمە کە ئەگەر نەشبێ لە پێویستدا پەیدا دەکرێ... ئەم غەزەلە

لەلای «وحدە» ی مەعنای تێدا مەبەست نەبوە. لە گوارەوە بۆ ڕوطەب، بۆ زوڵف، چاوی کول و کەلیل، سەری خەصم واتا ئارایی کردووە و بەشێکی هەرە بەرچاوی شیعری فارسی و کوردی و زۆربەی وڵاتانی خاوەری موسڵمان لەم جۆرە بوون.

لە لاپەڕە ٢٥٥ بەیتی یەکەم:

ئەی شۆخی بێ نیاز و گران ناز و غەمزە سووک
تیری موژەت نیشانەیی دڵ کون دەکا بە نووک

شەرحەکەی ڕێکە، بەڵام وشەی «بێ نیاز» ی کە لێک داوەتەوە «بە کەس موحتاج نەبووی» و ڕاستیشە لەم تەرزە جێگەیەدا واتایەکی دیکەش دەبەخشێت کە جێی نیازی کەسیش نیت چونکە لە خۆیان ڕانابینن تەما لەو هەموو جوانی و شۆخی و ناز و فەتتانییە بنێن.

دڵم بۆ ئەوەش دەچێت کە نالی لە دراوسێیەتی دوو وشەی «کون» و «نووک - جاران نوک دەنووسرا» تەپکەیەکی نابێتەوە، وەک بڵێی، خۆڕایی نییە هەر کامێکیان هەڵگێڕیتەوە ئەوەی تر دەردەچێت... خەیاڵ دەگێڕم و بە شتێکەوە بەند نابێ.

لە کۆتایی بەیتی دووەمی هەمان لاپەڕە «سولووک» نووسراوە گۆیا وێڕای شێخ سولووکیش بەستەی کەمەندی زوڵفی یارە. «سولووک - سلوک بە نووسینی عەرەبی» ناوی واتایە نەک ماددە، ناشێ و نابێ بەستەی هیچ شتێک بێت... ڕاستییەکەی «سەلووک» ـە کە بە واتای «سالیک» دێت. شەرحەکە لە کۆتاییدا دەڵێ: دەشێ وشەکە سەلووک بێ... دەبوو لە سەرەتاوە «سولووک» ڕەت بکاتەوە.

لە بەیتی یەکەمی لاپەڕە ٢٥٦:

نەقدی دڵێ کە ڕائیجی سەودایی تۆ نەبێ
مەغشووش و کەم عەیارە وو هەم قەڵب و هەم چرووک

شەرحەکە نەقدی بە زێڕ لێکداوەتەوە، نەقد یا پارەیە یا ڕەخنە و نرخاندنە. وشەی سەوداش کە شەرحەکە دەڵێ: «زێڕی دڵێ کە لە بازاڕی خۆشەویستیی تۆدا نەڕوا و تۆ پەسەندی نەکەیت و وەری نەگریت زێڕێکی خاوێن نییە» و لە قەبەڵ مامەڵەی کڕین و فرۆشتن کراوە، واتایەکی دیکەشی هەیە کە عیشقە. ئەم واتایە نەقدەکە دەکاتە خولیا و شەیدایی کە ئەویش ئەگەر بەلای ئەو گران نازەوە ڕەواجی نەبوو قەڵب و چرووک دەردەچێت. دەبێ خوێنەر بزانێ «نەقدی دڵێ...» لە هەر مەعنایەکیانەوە بۆی بچێت هەر دەبێتەوە خولیا و شێواوی و شەیدایی دڵ، بە مەجاز وەصفی «مەغشووش، کەم عەیار، قەڵب، چرووک» ئاڕاستەی نەقدینەی پارەی کردووە کە دەزانین دڵ پارەی لزووم نییە و پێشی هەڵناگیرێ!! نالی، نەقدی دڵ کە خولیا و خەیاڵ و عیشقە بۆ لای سەودای دەباتەوە کە ئەویش شتێکی دەروونییە، بەڵام وەصفی مەغشووش و کەم عەیار... هتد کە هەمووی هی ماددەیە «لە ڕێی ئیستیخدامەوە» بە مل سەودای

مامەڵەی کڕین و فرۆشتن و بە مل سەودای عیشق و دڵداریدا دەهێنێ... مادده دەبێتە نامادی و بەعەکسیشەوە.

لە لاپەڕە ٢٥٧:

دەستی چناری ڕووت و، سەری شاخ و، لێوی گۆڵ
ڕازانەوە بە خەلعەتی دیبا وو بە بەرگ و تووک

لە شەرحدا «سەری شاخ» بە لووتکی شاخ «چیا» لێک دراوەتەوە: وادەزانم لووتکە شاخ لە نێوان «دەستی چنار» و «لێوی گۆڵ» جێی نییە و نابێتەوە، مەبەسی لە «شاخ» لکەدارە کە دەگوترێ شاخی درەخت، وشەکە فارسییە.

لە لاپەڕە ٢٥٧، بەیتی دووەم:

دەس بەندیانە دێن و دەچن سەرو و نارەوەن
صاحێب کولاە و سایە وو بەرگن وەکوو مولووک

نیوەبەیتی یەکەمی بە دەقی خۆی لە لاپەڕە ١٩١ هاتووە، لەوێدا بەیتێکی «قوربانی تۆزی ڕێگەتم» ـە. وشەی «صاحێب» نادروستە چونکە بێگومان نالی «صاحب» ی نووسیوە و مەبەسیشی «صاحیب» بووە بە ڕێنووسی ئەم سەردەمە. «کولاە» دەبوو «کولاھ» بێت چونکە «ە» لە بری فەتحەی عەرەبییە نەک دەنگی «ھ» لە کوردی.

لە شەرحی بەیتی لاپەڕە ٢٥٨ «ئێجگار» هاتووە، ڕاستییەکەی «ئێکجار – یەکجار» ە، ناشێ بێژەی بازاڕیی ناوچەیی جێگە بە وشەی ڕاست و دروست لەق بکات. شەرحەکە خۆی تەواو بێعەیبە.

بەیتی دووەمی لاپەڕە ٢٥٩ ئەمە دەقیەتی:

ڕاییڵ و تار و، پۆیی کولووی بەفرە، ئابشار
با بای دەدات و ماسییی پێدا دێ وەک مەکووک

وشەی «پێدا» نیوەبەیتەکەی لە لایەن کێشەوە تەنبەڵ کردووە دەبوو «پیا» بنووسرێت وەک کە نالی خۆی لە جیاتی «تێدا» هاتووە «تیا» ی بەکار هێناوە:

پەچەیی پەرچەمیی و پرچی سیا
هەر دەڵێی مانگەشەوە کولمی تیا

هەر هەمان «تێدا» یشی بەکار هێناوە بە پێی هەڵگرتن و داخوازی کێش. لە لاپەڕە ١٨١ ئەم بەیتە هاتووە:

یەعنی ڕیاضی ڕەوضە کە تێدا بە چەند دەمێ
موشکین دەبی بە کاکۆڵی غیلمان و زوڵفی حوور

لێرەشدا دەبوو «کاکوڵ» نەک «کاکۆڵ» بێت چونکە بێلزوم نەختێک کێشی نیوەبەیتەکە تەنبەڵ دەبێ... بەیتی سەرەتای لاپەڕە ٢٦٠ کە ئەمە دەقیەتی:

شەبنم کە نەظم و نەثرە لە ئەوراقی غونچەدا
گۆیا بووە بە زار و زوبان و ددان و پووک

شەرحەکە باشی بۆ نەچووە کە وەهای داناوە نالی لەم بەیتە و هی کۆتاییی بڕە شیعرەکە مەدحی شاعیرییەتی خۆی پێ کردووە. مەدحەکەی خۆی لە بەیتی کۆتایی هاتووە کە دەڵێ:

نالی عەجەب بە قووەتی حیکمەت ئەدا دەکا
مەعنایی زۆر و گەورە بە لەفظی کەم و بچووک

بەیتی یەکەمیان شاکارێکە لەوانەی لە زەحمەتتر زەحمەتترە لە وێنەی زیهنەوە بڕژێتە قاڵبی وشە. نالی دەڵێ: شەبنم لە ئەوراقی غونچەدا نەظم و نەثرە. دەزانین ئاخاوتن یا نەظمە یا نەثر، کەواتە نالی جگە لە صورەتی شەبنمی سەرپەلکەگوڵ دەیەوێ بە قسەشی بهێنێ. ئەمجار کە نەظم و نەثر لە ئەوراقی غونچەدا چەسپ بوو لەوە دەرچوو وتووێژی سادە بێت، نەخێر لە «وەرەق – کە واتای کاغەزی لێ نووسین دەگەیەنێ» بوو بە نووسراو. نالی بەمەشدا واز ناهێنێ: وشەی «گۆیا» جگە لەو مەعنایەی لێتەوە دیارە «ناطق» یش ڕادەگەیەنێ. نووسینەکە بوو بە «ناطق – قسەکەر» کەسیش ناتوانێ لێی نەسەلمێنێ چونکە ئەوەتە «بووە بە زار و زوبان و ددان و پووک» کە تێکڕایان صورەتی غونچە شەبنم لێی نیشتووەکە دەکێشن شەبنمی نەظم و نەثر هی ددانە کە ئەگەر پەخشانیش بێ هەر جووانە. زار ئەو هێندە کراوەییە کە جێگەی شەبنمی تێدا بۆتەوە و لە شکڵی تێکڕای غونچە عەکسی داوەتەوە. زوبان تیژایی و هەیئەتی غونچەکەیە کە ئەگەر غونچە نەبایە و شکۆفە با لە زمانی نەدەکرد. پووک ئەو هێندە پەڕ و پۆرگەیە کە پەڕە نەپشکووتوەکانی لە خۆیدا گرتووە.

لە لاپەڕ ٢٦١ بەیتی سەرەتای قەصیدە، کە ئەمە دەقیەتی:

بە هاوین جەستە خەستەی دەردی گەرمام
بە زستان دڵ شکستەی بەردی سەرمام

شەرحەکە شێوەی ئاشکرای وشەکانی کردووە بە واتای بەیتەکە و هەر ئەمەیشی لە پێشدا بووە،

بەڵام لە جیرانەتی «دڵ شکستە» و «بەردی سەرما» نالی بۆ ئەوەمان دەبات کە دڵەکە بە «بەرد – حجر» شکستە بووبێ جگە لە «بەرد» بە واتای ساردیی زستانە، کە شکستەکە دەبێتە شکاوی حەقیقی نەک هی داخوازیی شیعر. زستانیش لە ڕەهێڵی تەزرە و بەفر ئامرازی شکاندنی لە دەستدایە.

لە لاپەڕە ٢٦٢ بەیتی یەکەم بەم دەقە:

لە قوربی «قاب قوسین» ی دو ئەبرۆت
منی «أدنی» چ دوور و دەربەدەر مام!

شەرحەکە لەوەدا نیشانەی پێکاوە کە بەیتەکە ئیشارەت دەکا بۆ ئایەتی «ثم دنی فتدلی فکان قاب قوسین أو أدنی» بەڵام بۆ ئەوە نەچووە کە لە بەیتی دووەمی لاپەڕە ٢٦١ دەڵێ:

لە هێلانەی زەمیندا وەک شتور مورغ
منی قودس ئاشیان بێ باڵ و پەڕ مام

شەرحەکە «قودس ئاشیان» ی بە «هێلانەی ئاسمان» لێک داوەتەوە و «ڕاستیشی لێک داوەتەوە» بە هۆی ئەم «قاب قوسین» ەوە «دوور و دەربەدەر» ما لە بەهەشت، لە ئاسمان. دەبوو شەرحەکە بڵێ «فکان قاب قوسین» و هەموو ئایەتەکە هی دەمی میعراجی پێغەمبەرە کە لە خوا نزیک بۆتەوە. بەڵام نالی لێک نزیک بوونەوەی دوو ئەبرۆی یار، کە نارەزایی دەگەیەنێ، دەهێنێتەوە بە هۆی دوور بوونەوەی لە بەهەشت لە حاڵێکدا چەند «أدنی – هەرە نزیک» بوو. «ئەدنا» ش جگە لە نزیکتر واتای «زێدە دەنی– هەرە سووک» دەگەیەنێ کە پڕ بە پێستی دوورکەوتنەوەیە لە ئاسمان، لە بەهەشت.

لە بەیتی دووەمی لاپەڕە ٢٦٢ کە دەڵێ

بەڵا گەردانی باڵات بم ئەگەر چووم
فیدای هیندوویی خاڵت بم ئەگەر مام

شەرحەکە واتای ئەم بەیتەی لەگەڵ بەیتی دوواتریەوە تێک بەستووە کە دەڵێ:

نەفەس هەر وا لە ڕێدا دێت و نایێ
لە سەیر و مەیری ئەسبابی سەفەر مام

کە تێک بەستن هەبێ، مانیعیش نییە لە هەبوونیدا، جێی خۆی بوو بەیتی پایین لە پێشەوە بێت کە باسی سەفەری تێدایە و ببێتە پێشەکی بۆ چوون و نەچوون کە لە بەیتەکەی پێشتردا هاتووە:

نەفەس هەروا لە ڕێدا دێت و نایێ
لە سەیر و مەیری ئەسبابی سەفەر مام

بەڵا گەردانی باڵات بم ئەگەر چووم
فیدای هیندوویی خاڵت بم ئەگەر مام

لە «دێت و نایێ» دا ڕادەگەیەنێ کە مردن «بە نەهاتنی نەفەس» شتێکی چاوەڕوانکراوە. بە خۆڕاییش نییە نالی لە حاڵی چووندا خۆ دەکاتە بەڵا گەردانی باڵای یار و لە حاڵی مانەوەدا دەبێتە فیدای هیندووی خاڵ: هەرچی باڵایە بزووتنەوەی لێ تەصەوور دەکرێ. هیندووی خاڵ نابزوێت. باڵا و بزووتنەوە و هیندووی خاڵ و مانەوە مناسبی یەکترن.

بەیتی دووەمی لاپەڕە ٢٦٣:
دەمێکە وا لەسەر پێیەک دەسووتێم
لە شەوقی تۆ بە میثلی مۆم و، هەرمام

دەبوو شەرحەکە تێکستی «لە شەوقی ڕووت» هەڵبژێرێت و لە جیاتی «مۆم» کە ناشێ نالی وەهای نووسیبێت «مووم» بنووسێت. شەرحەکە خۆی لە «مۆم» دا گوتوەتی دەشێ «مووم» بێ بە واتای وەک مووم: «واتە وەک شەعرم» چونکە کە وەک موو بێ لە شەوقی ڕوو باشتر دەسووتێت کە ڕووناکە وەک ئاگر.

تەعبیری «لەسەر پێیەک» جگە لەوەی بێئۆقرەیی بە دەستەوە دەدات نالیش بە تەواوی دەکاتە شەبیهی مۆم کە مۆمیش لەسەر پێیەک دەسووتێ وەک نالی. دەبێ بشزانین، بەشی زۆری کورد لە جیاتی «مۆم» دەڵێن «مووم».

لە ئاست بەیتی سەرەتای لاپەڕە ٢٦٤ شەرحەکە لە دیاردەیەکی گرنگ و بەرچاو خامۆشە، ئەمەش دەقیەتی:
وەرە قوربان! بە جان هەر دوو برا بین
کە تۆ بێ مادەر و من بێ پودەر مام

[وابزانم پدەر ڕاستە لە جیاتی پودەر].

شەرحەکە نەهاتووە ئیشارەت بدات بۆ ئەو ڕاستییە زلەی کە وتووێژی نالی لەم بەیتەدا لەگەڵ کەسێکە نێرینە «برابین!» ئەگەر مەبەسی مێیینە بایە دەیتوانی بڵێ: «وەرە قوربان بە جان خوشک و برابین» ئەوسا سازدانێک لە ڕێی تەئویلی برایەتییەکی مەعنەوی بێدایکیی ئەو و بێباوکیی ئەم دەشیا. کە دەشڵێ «بە جان» پتر ڕێ خۆش دەکات بۆ تەئویلی ئەو خزمایەتییەی مانیع لە عیشقی نێوان خوشک و برا... بە هەمەحاڵ ئەگەر بێباوکیی خۆی و بێدایکیی دڵدارەکەی بە ڕاست بزانین، دیارە نالی ئەم شیعرەی لە دەمێکدا گوتووە کە لە عومرێکدا بووە «بێباوکی» ی پێوە دیار بێت نەک لە کامڵەیەتی پەنجا ساڵیدا. دەبێ

بەر لە ئاوارەبوونی ئەم شیعرەی گوتبێ. بە زاهیر ئەگەر لە دەمی ڕیشی ماش و برنجی گوتبێ دەبێ یارەکەشی لە تەمەنی «بێدایکەتی» تێپەڕیبێت. خۆ ناکرێ نالی لە دووری وڵاتەوە ئەم ئاھ و نزایە بۆ بێدایکیی یارەکی بکات...

دیمەنەکە بۆ زەینی خوێنەر بەجێ دەهێڵم لەوەندە نەبێ کە دەشێ بەیتەکە قبووڵ بکرێ بە خەیاڵێکی سەربەخۆی شاعیر کە پێوەندایەتیی بە بەیتەکانی بەر لە خۆیەوە نەبێ.

لە لاپەڕە ٢٦٤ موستەزادی «ئەی تازە جەوان» هەندێ لێکدانەوە هەڵدەگرێ، نالی کە دەڵێ: «ئەی تازە جەوان! پیرم و ئوفتادە وو کەوتووم» تەمەنێک ڕادەگەیەنێ زێدە پیر... بەوەدا دیارە چوونی بۆ مەدینە ئەو چوونە نییە کە ئاوارەبوونی هەوەڵ جاری بەرەو حیجاز ڕۆیی چونکە ئەوسا زۆری مابوو بۆ پیری. بێگومان چوونی ئەمجارەی بۆ مەدینە لە مەککەوە بووە.

لە لاپەڕە ٢٢٩ سەرەتای قەصیدەی «ئەی کە ڕووزەردی مەدینە و ڕووسیاهی مەککە خۆم» هەیە. لە شەرحدا وەهای بۆ چووە کە نالی لە کاتی ماڵاوایی کردن لە مەککە، بەرەو ئەستەنبۆڵ، ئەم بڕە شیعرەی گوتووە. منیش عەینی باوەڕم هەیە بەڵام لەبەر ناوهێنانی زێدە پیری ناشێ ئەو سەفەرەی لە تەمەنێکی مامناوەنجیدا کردبێت: وادەزانم هی ئەو دەمەیە کە حاجی مەلا عەبدوڵڵا، نالی لە مەککە دیتبوو بە پیری. باپیرم لە ١٢٨٩ نالی بەجێ هێشتووە، دەبێ لەو ساڵەدا یا لە سەرەتای ساڵی ١٢٩٠ بەرەو تورکیا چووبێت و هەر لە ئەستەنبۆڵ ساڵی ١٢٩٠ گیانی سپاردبێت.

لە میصرەعی یەکەمی لاپەڕە ٢٦٥:

تۆ یووسفی نەو حوسنی لەسەر میصری جینانی

وشەی «جینان» لە کۆندا «جنان» دەنووسرا. شەرحەکە بۆ «جینان – جِنان» کە کۆی جەننەتە ڕۆیشتووە. دەشێ «جەنان – جَنان» بخوێندرێتەوە بە واتای دڵ و دەروون کە ئەمیان لە ڕووی سۆزی عیشقەوەیە.

شەرحەکە وای بۆ چووە ئەم قەصیدەیەی موستەزاد لە سەرەتاوە ڕووی لە پێغەمبەرە. هەرچەند بەڵگەیەکی ڕەتکەرەوە نییە دژی ئەم ڕایە بەڵام دیسانەوە هەڵدەگرێ لە سەرەتاوە سۆزی دەروون هەڵڕێژێ ڕووەو گەنجێکی خەیاڵی. شاعیرانی عەرەب لە کۆنەوە سەرەتای شیعریان بە شێوەن بۆ کۆنە هەوار دەست پێ دەکرد. «بوصیری» لە «بردیّة» پێشەکییەکی درێژی هەیە تا دەگاتە سکاڵا لەگەڵ پێغەمبەردا. نالیش دەشێ وەهای کردبێ، لە پێشەوە بە سێ پارچە موستەزاد ڕێی خۆش کردبێ تا دەگاتە قوببەی مزگەوتی پێغەمبەر لە مەدینە کە ڕووی تێ دەکات و دەڵێت:

ئەی قوببەیی طەیبە کە دەڵێی حوققەیی طیبی!

مەئوایی حەبیبی!

مسکێنم و بۆ خاکی عەطرناکە کە هاتووم
بەو بۆنەوە هاتم

وشەی «مسکێن» دەبێ «مسکین» بنووسرێ کە لەو سەردەمەدا ڕێنووسی ئەمڕۆکە پەیدا نەبووبوو. لە شەرحەکەدا «مسکێن» ی بە فەلاحی بێزەوی لێک داوەتەوە، ئەمەیش دوورە لە مەبەسی نالی و ناشێ کێشەیەکی ئیمڕۆکە هەیە لەسەر ملکیەتی زەوی لە نێوان ئاغا و فەلاحدا بە دیاری بۆ بەر لە ١٢٠ ساڵ ڕەوانە بکەین. «مسکین» دوو واتای هەیە «شەرحەکەش بۆی چووە» یەکیان هەژار، دووەمیان مسکاوی کە دەکات مشکین. نیوەی دووەمی ئەم پارچە موستەزادە وشەکانی: مسکین، بۆ، عەطرناک «عیطرناک ڕاستە»، بۆنە هەمووی هەر دەوری بێن و بەرامە دەدەن.

لە لاپەڕە ٢٦٧: «قوربانی بیلالم کە هیلالانە هەڵاتووم» دەبوو لە جیاتی «هیلالانە» نووسیبای «بیلالانە»: هەرچەند «هەڵاتن» بۆ «هیلالانە» دەست دەدات لە هەمان کات بۆ «بیلالانە» ش دەست دەدات کە لە دەستی زوڵم هەڵدەهات. زێدە هێزێکی «بیلالانە» لەوەدایە کە بە ڕێنووسی عەرەبی، کە «بلال» عەرەبە و بە ڕێنووسی کوردی کۆن دەنووسرا «بلالانە» واتە وەک بیلال و «بلا لانە» بێ لانە دەگرێتەوە کە نالی خۆی دەربەدەری بێلانە بووە.

لە موستەزادی لاپەڕە ٢٧٠:
لەم خاکی دەری ڕەحمەتی بێ زەحمەتە، «نالی»
فیردەوسە مەئالی
حاشا کە لەمێدا ببمە سائیلی مەحرووم
هەرچەند لە عوصاتم

شەرحەکە کە دەڵێ: «... من هەرچەندە گوناهباریش بم، هەرگیز لەم شوێنەدا بێ بەش نابم» بێ ئەوەی هۆی بێبەش نەبوون دیار بێ، ئا لەمەدا کورتی هێناوە. هۆی بێبەش نەبوون لە سەرەتاوە بەیان کراوە بە «ڕەحمەتی بێ زەحمەت» ئەگەر عصیانەکەی بە جەزا شوورابایەوە نەدەبووە «بێ زەحمەت».
لە بەیتی یەکەمی لاپەڕە ٢٧١ کە ئەمە دەقیەتی:
حەنایی کردووە پەنجەی بە خوێناوی دڵی زارم
ئەمە ڕەنگە شەهادەت بێ کە کوشتەی دەستی دڵدارم

شەرحەکە بۆ ئەوە نەچووە ئایا بە چیدا دیارە کە کوشتەی یارەکەیەتی! زۆر بە سەیری ئیسپاتەکە وا لە کۆتایی بەیتەکەدایە کە دەڵێ «کوشتەی دەستی دڵدارم» چونکە وشەی «دڵدار» تەرکیبێکی ئیضافییە بە واتای «خاوەنی دڵ» ئیتر کە دڵ خوێناوی بێت و خاوەنەکەشی دەستی خۆی بە خوێن حەنایی کردبێت چ

دەمێنێتەوە بۆ ئیسپاتەکە؟ ئەگەر گوتبای «کوشتەی دەستەکەی یارم» ئیسپاتەکە نەدەما.

لە جیاتی «ئەمە ڕەنگە شەهادەت بێ» دەبوو «ئەمە ڕەنگی شەهادەت بێ» نووسرابایە هەم لەبەر ئەوەی کە شوبهە ناهێڵێ وەک کە «ڕەنگە» گومان دەبەخشێ و هەم خوێنەکە سوورە و ڕەنگەکەی لە شیعرەکەدا دیارە.

بەیتی لاپەڕە ٢٧٢ کە دەڵێ:

عەجەب ئەستێرە شەو هەڵدێ لە تاوی خوسرەوی خاوەر

بە ڕووی تۆم دیدە هەڵنایێ شەو و ڕۆژ، گەرچی بێدارم

دەبوو لە جیاتی «بێدارم» بنووسرێ «بیدارم» چونکە وشەکە فارسییە و وەهای دەڵێن. کوردەکە بە عمومی «بێدار» دەخوێننەوە، تەنانەت حاجی قادر کە لە مەدحی خودادا دەڵێ:

بێ دار و بێ دیاری، بیدار و پایەداری

ئەم «بیدار» ە دەکەنە «بێدار».

شەرحی بەیتەکە مام ناوەنجییە، بگرە نەختێک بەرەژێرترە: لەوەدا کە دەڵێ: ئەستێرە کە تیشکیشی لە ڕۆژ وەردەگرێ ...هتد. ڕاستییەکەی چەند ئەستێرەیەک تیشک لە ڕۆژ وەردەگرن و تەنها پێنجیان لە ئێمەوە بە شەو دیار دەبن، بە پێی حەرەکەی ئەرز و ئەستێرەکان.

شەرحەکە وەهای داناوە کە ئەستێرە ترسی لە ڕۆژ نییە و کە ڕۆژ دیارە ئەستێرەکان لێی دەخەون... و بە شەویش کە دیار نییە جریوەجریویان دێت... ئەم بۆچوونە لەگەڵ دەقی بەیتەکە لە هیچ ڕوویێکەوە یەکتر ناگرنەوە. نالی دەڵێ: سەیرە ئەستێرە بە شەو هەڵدێت، دەبوو لە پەرۆشی دەرنەکەوتنی ڕۆژ هەڵنەیەن. کەچی چاوی من لە بەرانبەر ڕووی تۆدا هەڵنایەت هەرچەند بە شەو و بە ڕۆژ هەر بە خەبەرم.

نالی لەم بەیتەدا بە هونەری «استخدام» ی هەڵهاتن و هەڵنەهاتن جۆرەک «مغالطە» ی ئەدیبانەی زێدە ناسک دەکات کە دەمانخاتە گلەیی لە ئەستێرە بەوەدا کە شەوانە هەڵدێن و پەرۆشی ڕۆژیان نییە کە پەنهانە لە حاڵێکدا چاوەکانی نالی هەرگیز لە ڕووی یار هەڵنایەن، ناکرێنەوە، نە شەو، نە ڕۆژ... هتد، کەچی حەقیقەتی حاڵی ئەستێرە ئەوەیە کە بەڕۆژ هەر یەکجارەکی نەبوو دەبن چ جایی هەڵهاتن و هەڵنەهاتن. چاوی نالی لە ڕاستیدا قەرزدارە لە ئاست نەمانی ئەستێرەی ڕووەو ڕۆژ چونکە هەر نەبێ چاوەکە هەیە و لە هەیبەتی یارەکەی هەڵنایەن بیبینن. ئەگەر ئەستێرە زمانی هەبایە دەیگوت: چەند سەیرە نالی شەو و ڕۆژ هەمیشە کات لە ڕووی یاردا لە جیاتی سڕانەوەی وجودی، تەنها چاوەکان لێک دەنێ.

حیکمەت و هێزی شاعیرییەتی نالی لەم بەیتەدا تەقڵەی بە هەموو قیاسێکی عادەتی لێداوە کە هاتووە حوکمی دادگاه بە تەبریەی تاوانبار و تاوانبارکردنی بێتاوان دەردەچوێنێت و حوکمەکەش بە ڕاست و دادپەروەر وەردەگیرێ.

له لاپەڕە ٢٧٨ بەیتەکە بەم دەقە هاتووە:

ڕەنگ و ئەثەری شۆڕشی لەعلی نمەکینە
ئەم ئەشکە کە بەم سوورییو سوێرییە دەڕێژم

له شەرحدا دەربڕاوە کە نیوەی دووەمی بەیتەکە کێشی نالەبارە و لە نالی ناوەشێتەوە، ڕاستیشی بۆ چووە و دەڵێ هەرنەبایە «بەم سوورییو بەم سوێریە دەڕێژم» بووایە. ڕاستییەکەی بەر لەوەی شەرحەکە بخوێنمەوە منیش ئەم دەقەم بە دڵدا هات.

له ئاست وشەی «شۆڕش» دا من وادەزانم «سۆزش» بێت، هەرچی شۆڕشە بە هیچ کلۆجێک بە واتای «ثورة» جێی نابێتەوە مەگەر «شوورش» لە «شوور» – بە واتای سوێر – هاتبێت و «ش» ـەکەی کۆتاییی پاشگری «اسم المعنی» بێت وەک کە دەگوترێ «گونجایش، ئاسایش، سوزش». لە کوردیدا دەنگێکی «ت» لێ زیاد دەکرێ وەک: فەرمایشت، خوایشت...

لە بەیتی سەرەتای لاپەڕە ٢٧٩ کە ئەمە دەقیەتی:

بێ نییەتی تەقبیلی دەمت عاطیلە ڕۆژووم
بێ حەضرەتی میحرابی برۆت باطیلە نوێژم

وەهام لەبیرە، بەر لە ساڵەها، نوسخەم دیتووە نووسراوە «بێ زینەتی تەقبیلی دەمت...» ئیتر چۆناوچۆنی ئەم نوسخەیە نەهاتۆتە نێو تێکستەکان، یاخود لە کوێوە بە ئەصل ئەو جۆرە نووسینە پەیدا بووە نایزانم، بەڵام «بێ زینەت» لەگەڵ «عاطیل» جمرانەیە چونکە «عاطیل» «عاطل بە نووسینی عەرەبی» بریتییە لە بێ زینەتی هەر وەک «ناصل» بریتییە لە بێ ڕەنگی. لەمە زیاتر هیچی دیکەی تێدا ناڵێم.

لە بارەی بەیتی یەکەمی لاپەڕە ٢٨٠:

عومرێکە بە میزانی ئەدەب توحفە فرۆشم
زۆرم وت و کەس تێی نەگەیی، ئێستە خەمۆشم

شەرحەکە بەیتەکەی داوەتەوە بە شەڕی چینایەتی و چەوساندنەوەی هەژاران و کەیفچییەتی دەوڵەمەندان ئیتر کەس نییە لە کۆمەڵگەی وەهادا کڕیاری ئەدەب بێت. هەرچەند ئێرە جێی هەڵسەنگاندنی ئەم بۆچوونە نییە بەڵام مەنتیقی شیعرەکەی نالی کە لە هەناو و هۆشی یەکێکی هەژاری بێدەرەتان دەرچووە داوا دەکات نیگا فراوانتر بێت بۆ تێگەییشتنی حاڵ و باری ئەم جیهانەی کە لە هەزاران ساڵەوە بێ مەنهەج سەرەژێر بۆتەوە. خۆ ئەوەی ڕاستی بێ زۆربەی هەرە زۆری خوێندووی بەر لە سەد ساڵ و هەزار ساڵ کوڕە هەژار بوون دەبوون بە فەقێ و مەلا و شاعیر... سەیری مێژووی عەرەب بکە ئاخۆ چەند شاعیر و مەلا دەدۆزیتەوە لە نێوان پاشا و ئەمیر و دەوڵەمەندان. نالی گلەیی لە هەموو

جیهانە، ئەویش بەپێی دابێکی بەربڵاوی نێوان زانا و شاعیر و ئەدیباندا، خۆ ئەگەر سەرلەبەری کورد زاراوەکانی نێو کتێبانیان، بە قودرەتی قادیر، زانیبایە یەک نانی سووتاوی بەکەس نەدەگەیاند... کوردستان خۆی پێشێلی داگیرکەر بوو، گەورەکانی پتر لە فەلاحەکانی ئیعدام دەکران چونکە فەلاح جێی مەترسی نەبوو بۆ داگیرکەر... هەر ئەوەندەی تێدا دەڵێم بۆ ڕوون کردنەوەی حاڵ و باری کورد کە بە درێژایی مێژوو یەک «صراف» ی کورد پەیدا نەبوو چ جایی بانک... فەلاحی کورد کە مەکتەب دەکرایەوە لە دێیەکەی تای دەهاتێ لە ترسی خەریکبوونی منداڵەکانی بە خوێندنەوە کە لە هەموو عومری جارێک دووان نەبێ موحتاجی کاغەز خوێندنەوە نەبوو... هەر نەیسە!!

لە «میزانی ئەدەب» دا شەرحەکە بۆ «سەنگ و تەرازووی ئەدەب» ڕۆییشتووە و ڕاستیشی کردووە، بەڵام واتایەکی دیکەی هەیە لەبارترە لەگەڵ شیعر، ئەویش کێش و وەزنی بەحری شیعرە کە هەر بەحرەی میزانی تایبەتی خۆی هەیە، شیعریش خۆی ئەدەبە.

لە بەیتی لاپەڕە ٢٨١:

وەک طوڕڕەیی پێچیدەیی تۆ ساغ و شکستەم
وەک نەرگسی نادیدەیی تۆ خۆش و نەخۆشم

نەرگسی نادیدە هەم بەو مەعنایە هاتووە کە لە شەرحدا دەڵێ «نەبینراو» بەڵام نەک لەبەر خەواڵوویی بەڵکوو لەبەر ناز و شەوکەت کە نایەڵێ، بە دەگمەن نەبێ، بدیترێت و هەم بەو واتایەی کە میسل و مانەندی پەیدا نییە و نادیترێ. خۆش و نەخۆش بۆ چاوی یار بریتییە لە: ١-بێعەیبی بە واتای خۆش. ٢- سستی و بێهێزی کە لە نێو شوعەرا بۆ چاو بە مەدح ڕۆییشتووە و دەگاتە پلەی «نەخۆش».

بەیتی دووەمی لاپەڕە ٢٨٢:

شێخی‌ییو سەراپا دەڵەک و ڕێوی دەپۆشی
«نالی» م و بە ڕووتی لە هەموو دیدە دەپۆشم

دەبوو «شیخی وو سەراپا» نەک «شێخی‌ییو» بنووسرێت. خۆ ئەگەر «شێخیت و...» بوایە لە هەموان چاکتر بوو. ئەگەر نوسخەنووسان دەسخاوێنییان کردبێ بێگومان نالی بە پێی سەردەمی خۆی «شێخی و» نووسیوە و «شێخی وو» خوێندراوەتەوە.

شەرحەکە لە دوو نوختەدا دەبێ یارمەتی بدرێت: یەکیان ئەوەیە کە مەتڵەبی نالی لە پۆشینی دەڵەک و ڕێوی تەنها مەبەسی جل و بەرگە نەک ئەخلاقی ڕێویانە، کە دەزانین دەڵەک ناوی فێڵبازیی بە دوواوە نییە و شیعرەکەش خاڵییە لە هێما بۆ لایەنی فێڵبازی.

دووەمیان کە دەڵێ "«نالی» م" هەم نازناوی ڕادەگەیەنێ و هەم «ناڵاندنم». نالی خۆی لە شیعری خۆیدا «نالی دەناڵێ» ی گوتووە نەک «دەناڵێنێ» کە ئەمیش هەر ڕاستە.

ئەم «لە هەموو دیدە دەپۆشم» بە دوای «نالیم بە ڕووتی» دا paradoxy یەکی زێدە دەگمەن دروست

دەکات بەوەدا کە: ١- نالی ڕووت «هەژار» تەنها چاو دەپۆشێ کە دەبوو خەریکی پۆشینی لەشی ڕووت بێ، چاویش چ پۆشاکێک بە خۆیەوە ناگرێ مەگەر لەفزەکەی «پۆشین» کە ئەویش: ٢- لێرەدا بە واتای گەردەن ئازادیی تێکڕایی هاتووە کە دەکێشێتەوە دەست بەتاڵ بوون لە هەموو شتێک ماددی بێ یا مەعنەوی. ئنجا سەیری ئەم «پۆشین» ـە بکە کە بە زاهیر جۆرێکە لە دارایی کەچی ئەوپەڕی ئیفلاسە.

لە بەیتی سێیەمی لاپەڕە ٢٨٣ کە ئەمە دەقیەتی:
هەم واریثی فەرهادم و هەم نائیبی مەجنوون
وا تێ مەگە، قوربان، کە گەدا، بولهەوەسێکم

شەرحەکە لەو میراتگری و وەکالەتەدا هەر عیشقی فەرهاد و مەجنوونی بۆ نالی تێ خوێندۆتەوە جگە لە کۆهکەنی و بیابانگەردی کە هی فەرهاد و مەجنوونە: نالی لەمانە زیاتر وارسی سەرەنجام و چارەنووسیانە کە بریتی بوو لە مردن بە دەستی عیشقەوە.

بەیتی دووەمی لاپەڕە ٢٨٤:
وەڵڵاهی کلاوی سەری من چەرخی دەماڵێ
ببوایە بە دامانت ئەگەر دەست ڕەسێکم

تا ڕادەیەک لە هی نالی دەکات بەتایبەتی نیوەدێڕی دووەم، هی یەکەمیان سوێندەکە تێیدا هەژارە، ئەمە لە کوێ و «ئەڵڵا ئەڵڵا کە چ حوسن و چ جەمالێکی هەیە» لە کوێ.

بەیتی سەرووی لاپەڕە ٢٨٥:
هەر لەحظە دەڵێم من صەگی دەرگام و، ڕەقیبیش
دێتە سەر و چاوم کە منیش سەگ مەگەسێکم!

شەرحەکە پێکەڵپێکی واتا ئاشکراکەی شیعرەکەیە بەلام وردەکارییەکی بچکۆلانە هەیە جێی بەتاڵە. وشەی سەگ مەگەس جاران «سگ مگس» دەنووسرا، ئەم وشەیەش وەکوو کۆمەڵێکی دیکە لە وشە و بەیت و بێژەدا لە خوارەوە بۆ سەرەوە دەخوێندرێتەوە. لە نموونەدا: «کل فی فلک» بەشێکی ئایەتێکی قورئانە. ئنجا کە ڕەقیب لەم جۆرە بێ لە ڕادەبەدەر وەڕسکەرە. لەم شوێنەدا کە بەڕەقیب گوتراوە «سگمگس» ئەو لایەنەش دەگەیەنێ، مادەم بە دوو ڕووکاردا بڕوات و بنۆڕێت، دەشێ هەم موڕاقەبە بکات و هەم موناقەسە...

بەیتی دووەمی هەمان لاپەڕە:

گرتوویە سەگت چاکم و لای تۆمەوە دێنێ
یەعنی وەرە نالی کە منیش دادڕەسێکم

شەرحەکە وای داناوە کە ئەو سەگە بەدکاری بەینی خۆی و یارە، یەخەی گرتووە بۆ لای یاری دەبا وەک دادڕەسێک، بە هاناهاتوویەک... ئەم مەعنایە لە بەیتەکە بێگانەیە چونکە ناشێ بەدکار دادڕەس بێ، ئەدی بۆ دۆست و برادەر، چ دەمێنێتەوە. دەشێ بگوترێ نالی بە تەوسەوە یەخەگرتن و ڕاکێشانەکەی بۆ لای یار بە چاکەی سەگەکە لە قەڵەم بدات چونکە «بۆ لای یار بردن» ئەگەر هەر جۆرێک بێت هەر چاکەیە. دەشێ «دادڕەسی» سەگەکە بۆ یار بێ کە وەفاکاری تێدایە بە گرتنی نالی.

ئەو پێنج بەیتەی قەصیدەی «عاشق... دەڵێ... نابێ کە بدا خۆی لە داوم» بەلای تەبیاتی منەوە هی دەمی نالی نییە مەگەر لە سەرەتای شاعیریەتی دایناب‌ن هەرچەند بڕوا دەکەم هی سەرەتاییشی بێت نالی هەڵی ناگرێ بۆ دەیانساڵ و لە خۆی بە شایەدی ناحەز بگرێت... هەر سەیرێکی غەزەلی دووا ئەوەوە بکەیت:

لایقی مەخزەنی طەبعە هەمو کەنزی غەزەلم
قابیلی ضەربی ڕەواجە زەڕ و زیوی مەثەلم

دەبینی ئاسمان و ڕێسمانە بەینیان.

بەیتی سێیەمی لاپەڕە ٢٨٨:
لایقی مەخزەنی طەبعە هەمو کەنزی غەزەلم
قابیلی ضەربی ڕەواجە زەڕ و زیوی مەثەلم

شەرحەکە وای بۆ چووە کە مەبەسی نالی لە «مەخزەنی طەبع» شوێنی چاپە گۆیا دەیەوێ شیعری لە چاپ بدرێت. لە بار تەبعی من، نالی بۆ ئەمە نەچوە: مەخزەن جێی داکردنە و پەنگ خواردووە، بەلای گەنجینەی تەبیاتی سازگاردا دەچێتەوە دەشێ تێیدا خەزن بکرێ، خەزن و کەنزیش هەر یەک شتن، کەنز لە گەنجەوە هاتووە.

لە بەیتی یەکەمی لاپەڕە ٢٨٩:
سایەیی پایە وەکوو باڵی هوما و بازی سیم
نەوەکو بوومی قەدەم شووم و، نە هەمرەنگی قەلم

وا تێ دەگەم «بازی سپی» غەوثی گەیلانییە. لە دیار نیوەبەیتی سەرەوودا «لەف و نەشری مورەتتەب» هەیە: باڵی هوما عەکسی بووم و بازی سپیش عەکسی قەلی ڕەشە.

لە بەیتی یەکەمی لاپەڕە ٢٩٠:

کەوکەبەی طەلعەتی شاهانەیی تۆم بورهانە:

کە لە سەر موددەعی، سوڵطانی موبینە جەدەلم

شەرحەکە وەهای داناوە نالی منەت بە سەر خاوەن طەلعەتی شاهانەدا دەکات کە لە بەرەکەتی سێبەری هوما صیفەتی نالیدا بەو پایەیە گەیشتووە. ئەم لێکدانەوەیە قبوولیش بکرێت لە پلەی دووەمدا دێت کە نالی مەبەسیەتی «بورهان و سولطانی جەدەل» ی بەسەر موددەعیدا ڕاست بکاتەوە لە شان و شەوکەتی یارەکەیەوە. هەر لە بەیتی دوواتردا:

ڕۆژ سەری کوڵمتە ڕووناکیی نووری بەصەرم

شەو خەمی زوڵفتە تاریکیی طوولی ئەمەلم

دەردەکەوێ هەرچی خۆشی و ناخۆشیی لە ژیانی نالیدا هەیە لەو یارەوە سەر هەڵدەدات.

بەیتی سێیەمی لاپەڕە ٢٩٠:

حەرەکاتم سەکەنات و، سەکەناتم حەرەکات

چوستە، سستی، قەوییە ضیعف و، سەریعە کەسەلم

شەرحەکە شتێکی باشی کردووە کە حەرەکات و سەکەناتی داوەتە بەر تیشکی مەقوولەیەکی زانستی «کەلام» کە دایناوە «الحرکة کون ثان، فی آن ثان، فی مکان ثان. والسکون کون ثان فی آن ثان فی مکان اول». بە لای منەوە ئەو قەیدەی «آن ثان» لزومی نییە: زەمان بە تەکان و بازباز ناڕوات تاکوو دەمی دووەم و سێیەمی لێ بفامینەوە. ئەگەر بڵێین: «الحرکة کون ثان فی مکان ثان» شتێکمان نەگوتووە کورتی هێنابێ لە چاو ئەو مەقوولەیەدا. هەروەها: «السکون کون ثان فی مکان أول».

لە بەیتی سەرەتای لاپەڕە ٢٩١:

بێش و کەم بێ شکەم و حیرص، وەکوو طیفلی ڕەضیع

زاوییە بێشکەم و، بێ شکم و بێ حییەلم

وشەی «بێش» هەڵەیە، فارسەکە «بیش» دەڵێت.

زاوییە گۆشەگیری تەصەووف و دەست لە دونیا هەڵگرتن ڕادەگەیەنێ جگە لە تەسکایی جێگە. لە بەیتی دووەمی هەمان لاپەڕەدا «خۆشاهەنگ» دەکرێتە «خوشاهەنگ» چونکە فارسییە و بەیتەکەشی پێ هەموارتر دەبێ لەگەڵ کێشی بەحرەکەدا. «دوم نێش» دەکرێتە «دوم نیش» چونکە ئەویش فارسییە و وەهای دەردەبڕن.

پارچە شیعری لاپەڕە ٢٩٣ و ٢٩٤ لە شەقڵی نالی دوورە، ئەگەر بشسەلمێنین هی ئەو بێ دەبێ دان بەوەدا بهێنین لە مام ناوەنجی بەرەژێرە هێندەش سادەیە شەرحی ناوێ. لە بەراووردا بۆ نموونە بەیتی سەرەتای شیعرەکە دەنووسمەوە:

عەزیزم، ڕۆحی شیرینم، دو چاوم
دەوای زامی دڵ و جەرگی بڕاوم

ئنجا بەیتێکی «حەزینە» ی کچی شێخ کەریمی بەرزنجیی کۆیە و خێزانی حاجی مەلا عەبدوڵڵا دەنووسمەوە کە بۆ کیژێکی خۆی ناردووە:

عەزیزم نووری عەینم نەونیهالم
لە دووریت هەر وەکو بولبول دەناڵم

لە ئاست بەیتی یەکەمی لاپەڕە ٢٩٦:

ئاوی سوێری چاو و باری تاڵی لێو
سوێر و تاڵی دەم دەم و ژەمژەم دەخۆم

شەرحەکە وەهای لێک داوەتەوە کە نالی ئاوی فرمێسک دەلێسێتەوە و باری سەر لێوانی بە ددان لێ دەکاتەوە و دەیخوا... لزوم بەم وێنەی ناجۆر و دڵ شێوێن نەبوو: دەبوو دەلالەتی تالآیی دەمدەم و ژەمژەم لەو فرمێسک و باری سەر لێوە وەربگرێت...

بەیتی دووەمی لاپەڕە ٢٩٦:

تا سەری زوڵفت لەسەر ڕوو حەڵقەدا
من وەکوو ماری سەر ئاگر خەم دەخۆم

تەصویرێکی هێندە هونەرکار و شیرین و ڕەنگینە مرۆ لەوانەیە دڵی نەیەت دەستی بۆ بەرێت... بەیتی یەکەم لە لاپەڕە ٢٩٨:

تاڵی بێ یار و دیار و تار و مار
عەلقەمی چی؟ ئەرقەمی چی؟ سەم دەخۆم!

لە شەرحەکەدا کە دەڵێ: من تاڵیی غەریبی و بێ کەسی و دەربەدەری ئەخۆم... دەبوو بەیتەکە «دیاری تار و مار» بڵێ نەک «دیار و...» بە زاهیر وا پێ دەچێ ئەم بەیتەی، یان قەصیدەکەی، لە غەریبی و پاش تێک چوونی ئیمارەتی بابان گوتبێ.

ئەو تێکستەی لە جیاتی «غەمی عالەم» هاتووە «هەمی عالەم» ی پەسەند کردووە باشی بۆ چووە

چونکە جارێکیان «هەم» بە واتای «خەفەت» دێت، «هەمی عالەم» دەبێتە «خەفەتی عالەم» جارێکیان دەبێتە «هەم هی» عالەم دەخۆم.

لە بەیتی سێیەمی لاپەڕە ٣٠١ وشەی «شەوارە» هاتووە، لە شەرحدا هاتووە: باڵندەیەکە بە شەوی تاریک ڕۆشنایی ئەبینێ و ڕێ ون ئەکا و بە ئاسانی ئەگیرێ. وەک بزانم شەوارە ئەو ڕاوەیە کە بەشەو بۆ گرتنی مەلی ئاوی وەک قاز و مراوی بە چرا دەکرێ و مەلەکە هەر ڕووناکییەکە دەبینێ و سڵ ناکاتەوە و دەگیرێ... دیارە بە ئەصل شەوارە بە مەلەکە گوتراوە دوواتر بۆ ڕاوەکە بەکارهاتووە. دەبێ لە شەوی بێ مانگدا بکرێت.

بەیتی سێیەمی لاپەڕە ٣٠٤:

لامەدە نالی لە ئەنباری جیرایەی صاڵحان
گەرچی ببیە خۆشەچینی دانەیی خەرمانی ڕۆم

شەرحەکە وەها دادەنێ ئەم بەیتە پەشیمان بوونەوە ڕادەگەیەنێ لەوەی پێشتر گوتوویەتی دژی کەسانێک چاویان بڕیوەتە خۆراکی مفتی حەرەمی کەعبە... وا دەزانم هەرچەند بێنێکی ئەم لایەنە لە بەیتەکە دێتە بەر هەست دیسانەوە «جیرایەی صالحان» جودایە لەو بژێوەی «ئەهلی وەسیلە و مەسئەلە» بە ئیلحاحەوە داوای دەکەن و هەر «بێنە بۆم» دەڵێنەوە.

بەیتی لاپەڕە ٣٠٥:

دڵ دەڵێ سەیری چەمەن خۆشە، جەوابی نادەم
موددەتێکە لە قەفەسدایە، عەذابی نادەم

شەرحەکە «جەوابی نادەم» بە تەئویل دەبات بۆ واتای «بێ دڵیی ناکەم، وەڵامی نادەمەوە». لە نێوان عەشایر ئەم زاراوەیەی «جەوابی دا» بە مەعنای «ڕەتی کردەوە» بەکار دێت. ئەگەر ئەم واتایە نەبێ «عەذابی نادەم» جێی نابێتەوە.

نیوەبەیتی دووەم هەر وەک شکڵ نووسکراوە ڕاستە، بەڵام خوێندنەوەیەکی دیکەشی هەیە کە ئەمە وێنەیەتی: موددەتێکە لە قەفەس دایە عەذابی نادەم، واتە بەینێکە لە قەفەس داویەتە عەذابی بێ وەخت و سەعات، هەمیشەیی، هەقی خۆیەتی داوای ڕەت نەکەمەوە.

لە نیوەبەیتی سەرەتای لاپەڕە ٣٠٦، یەک تێبینی و بیرخستنەوەم هەیە کە وشەی «گول و مول» هاتووە «مول» بە «جورە مەی» ـەک لێک دراوەتەوە. تومەز چەندی ئەو «مول» ـە بە «مل» خوێندرابێتەوە هەر بە گەردەن وەرگیراوە بێ ئەوەی لە شەرحدا بۆ ئەو واتایەی «شەراب» ئیشارەت کرابێ.

له بەیتی دووەمی لاپەڕە ٣٠٦:

گوتم: ئەی ماهـ دڵی من بە دڵی خۆت بکرە

گوتی: من بەردی بەقیمەت بە کەبابی نادەم

شەرحەکە وای بۆچووە کە نالی داوا دەکات لە یار دڵیان بە یەکتر بگۆڕنەوە. وەک بۆی دەچم ڕاستەواتای بەیتەکە ئەمەیە: ئەی یار پڕ بە دڵت دڵم بکرە، نەک پێمی بگۆڕەوە، لە نوسخەی تردا دیتوومە نووسراوە «... بە دڵی خۆت بگرە». هەڵبەت لە سەردەمی نالی «بکرە»، «بگرە» هەر «بکرە» بووە لە نووسیندا. لەم «... بە دڵی خۆت بگرە» دا و لە «... بە دڵی خۆت بکرە» لە ڕێی ئیستخدامەوە ڕێ دەبێ بۆ وەڵامەکە کە دەڵێ: بەردی بە قیمەت بە کەباب نادەم.

بەیتی دووەمی لاپەڕە ٣٠٧:

طەڵەبی سینەیی چاکم مەکە بەو چاوانە

سینەکەم چاکە بە ئینسانی خەرابی نادەم

شەرحەکە وای بۆچووە کە نالی دەڵێ: سینەکەم چاکە، باشە بە ئینسانی خراپ و بەدی نادەم. وشەی «خەرابی» مەعنایەکی دیکەی هەیە کە «سەرخۆشی بەدمەست» دەگەیەنێ لێرەشدا وەصفی گلێنەی چاو «انسان العین» دەکات کە مەبەست لێی چاوی زێدە مەستی یارە. لە قەصیدەی لاپەڕە ٢٥٥، بەیتی دووەم «گەر مەست ئەگەر خەراب» هەیە. شەرحەکە «خەراب» ی وەها لێک داوەتەوە: ئەو سەرخۆشەی لە تام بەدەر سەرخۆش بێ، پێشی دەڵێن بەدمەست. وا دیارە لێرەدا ئەو واتایەیان بە دڵدا نەهاتبێت لەبەر سێبەری وشەی «چاک».

بەیتی دووەمی لاپەڕە ٣٠٨:

فاتیحە! تەسخیرە شاری دڵ بە طابووری ئەلەم

موددەتێکی زۆرە پاتەختە لە بۆ خاقانی غەم

لەم «فاتیحە» و لە «فاتیح» ی کۆتاییی قەصیدەکە ئیشارەت هەیە بۆ «محەمەدی فاتیح» ی تورک کە ئەستەنبۆڵی گرتووە، گۆیا هەرچی ئەستەنبۆڵ بگرێت، لە لایەن پێغەمبەرەوە موژدەی بەهەشتی پێ دراوە. لە «فاتیحە» ی ئەم بەیتەدا هەڵدەگرێ مەبەست فاتیحەی تازیە و خوێندنی «الحمد لله رب العالمین» بێ وەک کە شەرحەکە بۆی چووە.

ئەم بەیتەی لاپەڕە ٣٠٩:
تۆزی ئایینەی سکەندەر وا بەدەم باوە، وەلێ
گەردی دامانی غەریبانە بلووری جامی جەم

بە داخراوی ماوەتەوە، شەرحەکە پێی نەوێراوە. دەڵێ دنیا بۆ کەس نامێنێ تا سەر. ئەوەتە ئاوێنەی گران بەهای پاشایەکی وەک ئەسکەندەر ورد و خاش بووە. شووشەی ئاوێنەکەی جەمشیدیش بووە بە تۆزی دامێنی غەریبان... لێرەدا تێ دەگەین شکانی ئاوێنەی ئەسکەندەر کە ڕۆمییە تێشکانی تورکەکان ڕابگەیەنێ و نالی پەرۆشی بێت خۆ جامی جەم هی ئێرانییەکانە دەبوو تای تەرازووی دالەنگاو بۆ نالی ڕاست بکاتەوە. منیش شتێکم لێوە دیار نییە تەرازووەکە ڕاست بکاتەوە ئەوە نەبێ کە بڵێین شاعیر بۆی هەبووە لە بەیت و دوو بەیتدا خۆ بدزێتەوە لە بابەتی هەڵبەست بۆ وێنە واتایەکی سەربەخۆ کە دڵی بۆی چووە و هاوئاهەنگیشە لەگەڵ ڕۆحی هەڵبەستەکە.

بەیتی دووەمی لاپەڕە ٣١١:
نالیا بێ هیمەتی تاکەی بەدەست میحنەتتەوە
فاتیحیو ڕۆستەماسا، صاحیبی تیغ و عەلەم

شەرحەکە لەم بەیتەش هیچی بۆ نەکراوە ببێتە هۆی سەلماندنی ئەو تیغ و عەلەمە بۆ نالی! بە چیدا فاتیحە وەک سولطانی عوثمانی «محمد الفاتح» و هاوشانی ڕۆستەمە؟ من هەر ئەوەندەم بۆ دێ کە بڵێم مەبەس لە تیغ زمانیەتی وەک کە خۆی لە بەیتی لاپەڕە ٦٥٤ دا دەڵێ:
ڕاستی جەوهەرییە تیغی زوبانی نالی
نەرم و توند، ئاوی گەلووگیرە قسەی پێ دەبڕێ

ڕەنگە بۆ عەلەم کارەکە وەزەحمەت بکەوێ مەگەر لە قەڵەم و شۆرەتی شاعیریەتیی خۆی ڕادیتبێ کە وەک عەلەم بە ئاسمانی شۆرەتی ناویەوە بشەکێتەوە.

دوو بەیتی فارسی لە لاپەڕە ٣١٣:
سوی مصر است مرا عزم از این لجهٔ غم
تا که در نیل کشم جامه ز بی‌داد و ستم
میرود نالی از اینجا چو حریص از دنیا
با لب خشک و کف خالی و چشم پر نم

شەرحەکە بۆ ئەوە چووە کەوا ڕەنگە نالی ئەم شیعرەی پاش تێکچوونی میرنشینی بابانەکان گوتبێ...

هتد. مومکینه له دەوری بابانەکانیش بیستبێتی پێوەندی هەبووە له نێوان ئیبراهیم پاشای میسر و میری ڕەواندز.

ئەم بۆچوونه زۆر کزه بەتایبەتی بیستنی پێوەندیی ئیبراهیم پاشا به میری ڕەواندزەوە چونکه که حکومەتی بابان تێکچوو پاشای ڕەواندوز زووتر ئیعدام کرابوو. دەتوانم بڵێم هەرگیز نالی بۆ میسر نەچووە. چونکه خەتی بزووتنەوەی و نیشتنەوەی هێنده ئاشکرایه که ناشێ سەفەری بۆ میسر تێیدا پەنهان بێ. ڕەنگه «بێ داد و ستەم» ـەکه ڕووداوی ڕاستینه بگێڕێتەوە. ڕەنگیشه خەیاڵێکی بریندارانه بێ، سۆز وەدەردەنێ و جوانکاری و واتاسازیی پێوه دەکات چونکه له ژیانی نالیدا تێک چوونی حکومەتی بابان گەورەترین کارەساته پێی بڵێ «لجهء غم» و بەجێ هێشتنی سلێمانیش تاکه شوێنه وەها عەزیز بێ بشێ وەک دنیای دنیاپەرست بێ که لێی دەردەچێ کەچی: نالی که بەرەو حەج دەچێ و موناجاتی ڕێی چوونه مەککه له «ئەلا ئەی نەفسی بووم ئاسا» دا وەک موعجیزه دادەڕێژێ داد و بڕوی ولات کاولیی و کۆست کەوتوویی هەڵاتنی تێدا نییه، به پێچەوانەوە نەفەسی خۆی دەشکێنێتەوە بەوەدا که دڵبەنده به دانیشتن له وێرانەی نشیمەنەکەی: هانی نەفسی دەدات لەگەڵ عیشقبازاندا بڕوا بۆ ژیان له مەککه و مردن له مەدینه. سەیری ئەم چەنده بفەرموو:

ئەلا ئەی نەفسی بووم ئاسا هەتاکەی حیرصی وێرانه
لەگەڵ ئەم عیشق بازانه بڕۆ ئازانه بازانه
مسلمان لێرەمانی خان و مانت هەر نەمان دێنێ
پەشیمان به که دەرمانی نەمانت مایەی ئیمانه «مایەیی مانه»
بەقییەی عومری ضایع گەر مورادت بێ تەدارەک بێ
حەیاتی مەککەت و مەوتی مەدینەت جەبری نوقصانه

بەڵێ بەیتەکان دنیا دزێوکردنیشی تێدایه بەڵام هەڵاتن و تێکچوونی حکومەتی بابان و ظولم و زۆری تورکەکان هەر پەیدا نییه. من له «چەپکێک له گوڵزاری نالی» گوتوومه نالی بەر له تێکچوونی بابان چۆته حەج، دەلیلیش لەو بەیتانه بەهێزتر هەر به خەیاڵدا نایەت...

بگەڕێینەوە بۆ ئەو دوو بەیته فارسییه، ئەو سێ بەیته و بەسەرداچوونەوەیان، بەخێر، هەڵدەگرین بۆ ئەو دەمەی سرەیان دەگاتێ:

شەرحەکه له وشەی «نیل» ڕووبارەکەی میسری ڕەچاو کردووه و بەس تەنانەت که ڕەنگی «نیلی» ش به شین دادەنێ دەیباتەوه بۆ ئەوەی که "قوماش خرایه نیلەوە ئەبێ به نیلی" واته نیسبەتی به نیل دەدرێ وەک که بخرێته فوراتەوه دەبێته فوراتی. ڕاستییەکەی «نیل» خۆی ماددەیەکی شینه. له واتائاراییدا نالی «چشم پرنم» ی دووجاران کردۆته بنگەی فەندی «طباق». جارێکیان بەرانبەر «لب خشک - وشک» که چاوەکه تەڕه به فرمێسک. جاری دیکەش بەرانبەر «کف خالی» که چاوەکه «پڕ» ه له فرمێسک (وشک، تەر - خالی، پڕ). لەف و نەشری مشەووەشیشی تێدایه که له سرەدا وشک کەوتۆته بەرانبەر «پڕ» - خالیش بەرانبەر «نم».

بەیتی سەرووی لاپەڕە ٣١٦:
شەقی کە، غەیری حوببی تۆی تێدا بێ،
بەدەستی خۆت دڵم دەربێنە، قوربان!

ئەم «شەقی کە» چ شیرنایی پێوە نییە لە چاو «ئەگەر دڵ» دا، ئەوەندە نەبێ کە مەفعوولەکەی بە پەنهانی هێشتۆتەوە بۆ ئەوەی لە نیوەبەیتی دووەمدا دەدۆزرێتەوە کە دڵە. وشەی «تێدا» کێشی بەیتەکەی تەنبەڵ و ناجۆر کردووە «تیا» دەست دەدات.

بەیتی سێیەمی هەمان لاپەڕە:
فوتووری چاوەکانت نانوێنی
بە نالی فیتنە بەس بنوێنە، قوربان!

شەرحەکە وشەی «نانوێنی» ی یەکەمی بە «ناخەوێنی» ی لێک داوەتەوە. ڕاستییەکەی «دەرخستن» یش لە هەمان شوێندا بە دەستەوە دەدات، ڕەنگە دەرخستنیش مەبەستتر بێت چونکە فتووری چاو زێدە جوانیی تێدایە، نالی حەقیەتی داوا بکا یار ئەو فتوورە نەشارێتەوە چونکە بە شاردنەوەی، نالی پتر دەشێوێ. هەر لەو توێکڵەدا دانەیەکی دیکەش هەیە: «بەس» بە واتای «زۆر» یش هاتووە، لەم واتایەوە نالی داوا دەکا یار فتووری چاوان دەرخات هەتا پتر مەفتوون بێ.

قەصیدەی لاپەڕە ٣١٧ «ڕەفیقان من ئەوا ڕۆییم لە لاتان» بێگومان هەر پێنج بەیتی کە شەرحەکە دەڵێ دراوەتە پاڵ غەزەلێکی کوردی،ماڵی حەڵاڵی کوردییە. بەیتی دووەمی ناو شەرحەکەش:
بڵا سا شار بە شار و دێ بە دێ بین
لە دەس یاران بکەین طەیی وڵاتان

ئائەم بەیتە هەم لەگەڵ ڕوحی پێنج بەیتە ناوبراوەکەی یەکەم، سێیەم، چوارەم، پێنجەم، حەفتەم، کە بە یەقینی هی «کوردی» ـن چ خزمایەتییەکی نییە و هەم لە سەبکی نالی ناوەشێتەوە، خۆ هەرچی بێ دوای دەرکردنی پێنج بەیتەکە دەمێنێتەوە دوو بەیت کە شتێک نییە پێی بگوترێ غەزەل، قەصیدە لە شەرحەکەشدا هاتووە ئەو برە شیعرەی بۆ کوردی بردراوەتەوە سێزدە بەیتە، ئەمی ئێرە حەفتە بەو پێیە هەشت بەیتی بێ مەکەمەکە هی کوردییە؛ ئەم دەقەی ناو شەرحەکە حەفت بەیتە بە لێ دەرکردنی پێنج بەیت کە کێشەی لە سەرە دوو بەیت دەمێنێتەوە بۆ نالی. ئنجا چۆناوچۆنی پێنج بەیت دەڕوا بۆ دوو بەیت کە چەژێشیان جودایە لەو پێنجە و ناڕوا بۆ هەشت بەیتەکە؟ دڵنیام لەوەدا کەوا نە نالی نە کوردی شیعریان لەیەکتر و لە کەسی دیکەش نەدزیوە. ئەم دوو بەیتەی جودا لە پێنجەکە (تاڕادەیەک بەیتی شەشەم مومکینە بدرێتەوە بە نالی) بە جۆرێکی نادیار و هۆیەکی کەس نەبیستوو لەلایەن ناسیخێکەوە

کۆبوونەتەوە، ڕەنگە پتر لە ناسیخێک دەستی تێ وەر دابن، و نازناوی «نالی» ی خرابێتە کۆتاییەکەیەوە. ئەگەر بگوترێ چۆناوچۆنی کابرایەک لە خۆیەوە ئەم کارە دەکات، دەڵێم ئەدی چۆن کابرایەکی دیکە لە خۆیەوە ناوی کوردی دەخاتە پاڵ ئەو سێزدە بەیتە؟ ئەمە با لەولا بێ و چی دیکەی لەسەر ناڕۆم: نازانم چۆناوچۆنی ئەم شیعرە دەدرێتەوە بە نالی کە دوعاخوازییەکی بە سۆزی عادەتییە، لە هەمان کاتیشدا دەڵێن نالی لەبەر تێشکانی بابان و هاتنی تورکان هەڵات! ئەم بەیتەش بخە پاڵ «ئەلا ئەی نەفسی...» و لە خۆت بپرسە کوا ترسی تورک و ڕووخانی بابان؟

بەیتی دووەمی لاپەڕە ٣٢٠ و یەکەمی لاپەڕە ٣٢١:

لە دوگمەی سوخمە دوێنێ نوێژی شێوان
بەیانی دا سفیدەی باغی سێوان
لە خەوفی طەلعەتی ڕۆژ هەر وەکوو شێت
بە ڕووزەردی هەڵات و کەوتە کێوان

من لە وتووێژێکی تەلەڤیزیۆندا، بەر لە حەفتاکان، شەرحی ئەم دوو بەیتەم کردبوو، هەردوو ڕووی وشەی «هەڵات» بە واتای هاتنەدەر و فیرار کردن لەو شەرحەدا ڕوون کرایەوە. وابوو مامۆستا صالح کەریم، نامەی ڕەزامەندیی خۆی بۆ ڕێکخەری وتووێژێکە هەنارد. شەرحی بەردەستیش هەمان دووڕووی ئەو وشەیە دەڵێتەوە، بێ ئەوەی ناوی من بهێنێ لزومیش نییە بە ناوهێنان بەڵام شتێکی زێدە گرنگ لەو شەرحەدا دەرنەکەوتووە ئەویش دەستەواژەی «دوێنێ نوێژی شێوان» ـە: ئەگەر هەڵاتن فیرار کردن مەبەست بێ لێی، هی دوێنێ ئێوارەیە کە بەرەو خۆراوا هەڵات. ئەگەر هەڵاتن هی دەرکەوتن بێ دەبێتە دەرکەوتن لە ڕۆژی پاش دوێنێ، واتە ئەمڕۆ. وشەی «بەیان» یش هەڵدەگرێ سبەینەی لێ مەبەست بێ و دەشبێتە جەمعی «بەی – بەهێ» کە ئەویش وەک سێو لە مەمکەکە دەچێ. لە ڕەوا کردنی پێشخستنی مەفعوولی «بەیان» لە فیعلی «دا» گوتوومە و دەیڵێمەوە: کارگێڕی قوتابخانە کچانی پێش خست لە کوڕان – باپیر بەرخانی بردە لەوەڕ...

نوسخە هەن لە جیاتی «دوگمەی سوخمە» نووسیویانە «دوگمەی سینە» یەک لەوان «دیوانی نالی» کە مەرحووم گیوی موکریانی لە ١٩٦٢ چاپی کردووە. لەلایەن تام و شامەوە سینە سازگارترە لە سوخمە.

بەیتی دووەمی لاپەڕە ٣٢٤:

ئەم غەزالانە کە نەقشی دیدەمن
تەن سپین و چاو و خاڵ و موو سییان

شەرحەکە دەڵێ: ئەو یارە نازدارانەی وەک ئاسک کە وێنەیان بووەتە نەخش و لە ناو چاوما کێشراوە لەشیان سپی و چاو و خاڵ و موویان ڕەشە.

ڕاستییەکەی نیوەبەیتی دووەم دەقێکی دیکەی هەیە لە پەراوێزی شەرحەکەدا هاتووە گەلێک دڵگیرترە لەم دەقە. ئەویان دەڵێ: تەن سپین و دیدەکاڵ و مووسییان. لەمیاندا سێ ڕەنگ لە جیاتی دووڕەنگ کۆبۆتەوە جگە لەوەی کە سێ ڕەنگەکە جوانتریش دێتە بەر زەوق سەرەڕای ئەوەی کەوا دەگەیەنێ نالی خۆیشی دیدەکاڵ بێ چونکە هەر وەک «نەقشی دیدەمن» ئەو مەعنایەی شەرحەکە دەگەیەنێ یەکێکی دیکەش بەدەستەوە دەدات کە غەزالەکان وەکوو نەقشی دیدەی شاعیرن.

لە لاپەڕە ٣٢٦ ئەم بەیتە:

ڕەقیب و موددەعی فیتنە و عیلاقەی چاوی جادووتن
لە گۆشەی گۆشەوارەت نائیبی هارووت و مارووتن

شەرحەکە هەوڵێکی مەردانەی داوە بۆ یەکالاکردنی، تەواوێکیش تێیدا بەرەو پێش چووە بەڵام جارێ ماویەتی تێنوەتیمان بشکێنێ بۆ واتایەکی بێقوڕت و متمانەبەخش، خۆ منیش چی ئەوتۆم پێ نییە زیاد لە شەرحەکە، مەگەر لە تێبینی کەم بایەخی وەک ئەوەی کە بڵێم مەبەس لە تەشبیهی ڕەقیب و موددەعی بە فیتنە و عیلاقە لەف و نەشری مورەتتەبە کە ڕەقیب فیتنەیە و موددەعیش عیلاقەیە... دەمێنێتەوە «لە گۆشەی گۆشەوارت»: ئایا چۆناوچۆنی لەو گۆشە تەسکەدا ئەو دوو زەبەللاحە جێیان دەبێتەوە ببنە هارووت و مارووت. شەرحەکە باشی پێ نەوێراوە کە دەڵێ: ئەو دووە لە گۆشەی گوێی یاردا بوونەتە مانیعی نالی لە دیتنی...

هەرچەند من دڵنیا نیم لەوەی بە دڵمدا دێت، دیسانەوە بەو وێنە ناجۆر و نامومکینەی شەرحەکە تەسەڵ نابم. من بۆ ئەوە دەچم کە وشەی گۆشەوار، گۆشوار مانای «خاوەن توانی بیستن» ی لێ دەفامرێتەوە کە دەکاتەوە ئالەتی بیستن خۆی. بەو پێیە ڕەقیب و موددەعی وەک هارووت و مارووتی جادووی لە خشتەبەر لە گوێی یار دەچرپێنن دژی عاشق. لەلایەن تەشبیهی ماددیشەوە گۆشەوار گوارەیە و سووچی هەیە نزیک لە گوێ بەدکار لێیەوە بقرتێنێ... والله اعلم.

بەیتی لاپەڕە ٣٢٧:

نەباتاتی زەوی وەک مونزەوی هاتوونە دەر، یەعنی
هەموو سەرخۆش و مەست و ڕۆژپەرست و عاشقی ڕووتن

شەرحەکە وای بۆ چووە کە یار هەڵهات «وەک ڕۆژ» گیای ژێر خاک هاتنەدەر وەکوو مەست و بوون بە مانەندی گوڵەبەڕۆژەی ڕووەوڕووی یار...

شەرحەکە تارادەیەک لەگەڵ دەقی بەیتەکە و ڕاستەواتای ڕۆییشتووە بێ ئەوەی پێمان بڵێ «وەک مونزەوی – منزوی عەرەبی» هێما بۆ کوێ و چی دەکا؟ خۆ منیش شتێکی لێ تێناگەم لەگەڵ تێکڕای بەیتەکە یان تاک تاکی وشەکان بڕوات. شەرحەکە «مونزەوی» داناوە بە «لە ژێر زەویدا گۆشەگیر» لێک

داوەتەوە کەچی «گۆشەگیر» پتر لەگەڵ واتای بەیتەکە دەڕوات.

بۆرە مەعنایەک بۆ «مونزەوی» لەوەوە دێت کە مرۆی گۆشەگیر بە عادەت دەخزێتە گۆشەیەکەوە تێیدا پەنهان دەبێت ئیتر ئەو نەباتاتە وەک ئەو مرۆی شێوە پەنهان بە هەڵاتنی رووی ڕۆژت دێنە دەر وەک کە گیاش بە ڕووناکیی ڕۆژ دەردەکەون... دەبوو شەرحەکە بڵێ «عاشقی ڕووت» هەم «عاشقی ڕووی تۆ» و هەم «عاشقی بێ بەرگ» ڕادەگەیەنێ، کە دەزانین گیا بە ڕووتی دەردێت. تێبینی ئەوەش دەکرێت کە نیوەبەیتی دووەم تێیدا «سەرخۆش و مەست» و «ڕۆژپەرست و عاشقی ڕووت» یەک شت دەگرنەوە.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە ٣٢٨:

وەرە نێو بەزمی گوڵزاران و گوڵ زاران، تەماشاکە:
سەراسەر پێکەنینی گوڵ، لەبالەب غونچە پشکووتن

نیوەبەیتی دووەم لە نوسخەی گیوی موکریانی بەم جۆرەیە: «سەراسەر پێکەنین گوڵ هەم لەبالەب غونچە پشکووتن» ڕاستییەکەی منیش هەر وەهام بیستووە بەر لەوەی نوسخەی جودا لەمە پەیدا بێ. نیوەبەیتی یەکەمی ئەم بەیتەشم، لە کۆنەوە وەها بیستووە: «وەرە نێو بەزمی گوڵداران و گوڵزاران «گوڵ زاران» تەماشاکە:» ئەم دەقەش گونجاوترە لەگەڵ نیوەبەیتی دووەم چونکە «گوڵدار» هەم خاوەن گوڵ و هەم داری بە گوڵ دەگەیەنێ. گوڵدار لەگەڵ «سەراسەر» ڕێک دێت وەک کە «لەبالەب» بۆ غونچە ڕێک هاتووە.

بەیتی دووەمی لاپەڕە ٣٢٨:

چ قەصر و دائیرە و تاقێ، تیا تۆ تاقی ئافاقی
نەی و موطریب، مەی و ساقی، گوڵ و بولبول، هەموو جووتن

لە شەرحەکەدا هاتووە کە نوسخە هەیە لە جیاتی «قەصر» «قوطر» هاتووە. بەلای منەوە «قوطر» مناسبترە لەگەڵ «دائیرە و تاق». وشەی «تاقێ» دەبێ «تاقی» بێت هەتا هاوئاهەنگی «ئافاقی» بێ. ئنجا دەبێ «تاقی تیا» بێ نەک «تاقی، تیا». دەشبوو ئیشارەت هەبێ لە شەرحەکەدا بۆ ئەو لایەنەی کە دەڵێ «تۆ تاقی ئافاقی» جگە لەوەی کە تاقانەی دنیا ڕادەگەیەنێ، لەلایەن زینەت و ئارایشتی بەیتەکەوە یار لەو نیوەبەیتەدا تاقە، هەرچی لە نیوەدێڕی دووەمدا هاتووە هەموویان جووتن.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە ٣٣١:

ئەم سەرسەری بازانە کەوا هەمسەری بوومن
موشکیل، بگەنە ساعیدی شاهێکی وەکوو من

شەرحەکە یەک تێبینی لەبیر چووە: دەبوو بڵێ باز و تەیری تری شکار فێر دەکرێن لەسەر باسکی ڕاوکەر هەڵنیشن و کە نێچیریشی گرت هەر دەگەڕێتەوە بۆ سەر ئەو باسکە.

بەیتی دووەمی هەمان لاپەڕە:

تا نەشئە نەچێژن لە لەبی کەوثەری ساقی
بێچارە چوزانن کە هەموو مەستی زەقوومن

بە دەست خۆم نییە دڵم بۆ ئەوە دەچێ کە نالی گوتبێتی «لە لەب و کەوثەری ساقی» چونکە دەقەکەی سەروو هەر لێو مشتنی تێدایە، شەرحەکەش لێوەکەی بە کەوثەر داناوە و بۆ ئەوە نەچووە کە ساقی مەیگێڕە و ئەو مەیە بە کەوثەر چوێندراوە. ناشکرێ «لەبی کەوثەر» ببێتە «مضاف و مضاف الیە» چونکە مەیەکە لێوی نییە هەر دەبێ «لەبی کەوثەر» بە «صیفەت و مەوصوف» بڕۆن. گریمان لێوی پیاڵەمان دانا بە لێوی شەراب ئەوسا لێوی ساقی نامشترێ و خەسارەیەکی زلمان لێ دەکەوێ.

بەیتی لاپەڕە ٣٣٣:

دووری لە من خستەوە بێ سەبەبێ یاری من
باری خودایا کە تۆ، بگرێ سەبەبکاری من

بەلامەوە زێدە ئاشکرایە کە وشەی «باری» لە نیوەدێڕی دووەمدا بە واتای خوا هەڵەی نوسخەنووسانە، ڕاستییەکەی «یاری» یە بە واتای «یاریدە»: نالی داوای یاریدە لە خودا دەکا نەک «باری خودایا» کە دەکاتەوە «خودا خودایا». «یاری من» و «یار» یش جیناسی تەرکیبی تێدایە.

بەیتی دووەمی لاپەڕە ٣٣٤:

دیدە نیگەهبانی یار، تیپی سوروشکم هەزار
ناڵەیی دڵ نەی سەوار، ئاهە عەلەمداری من

شەرحەکە «نیگەهبانی یار» ی بە پاسەوان داناوە کە – چاوەکە – بە هەموو لایەکدا دەڕوانێ نەوەک دوژمن لێی نزیک بێتەوە... ئەم واتایە خراپ نییە بەڵام زۆر تێهەڵکشیوە لە پاسەوانی. دەشبوو بڵێ: نیگەهبان، مەبەست لێی ئەوەیە کە نالی هەمیشە چاوی بڕیوەتە دیمەنی یار.

لە ئاست «نەی سەوار» شەرحەکە دەڵێ: مەعناکەیمان بۆ ڕاست نەکرایەوە... خۆ منیش بە تەواوی بۆی ناچم بەڵام وشەی «نەی» بلوێرە و دڵەکەی نالی تێدا مەبەستە بە ناڵەناڵیەوە، خۆ بلوێریش هەر دەناڵێنێ. دەمێنێتەوە وشەی «سەوار» کە بە ڕووالەت «نەی سوار» دەگەیەنێ کەوا بێ شک نالی وەهای نووسیوە، با خوێنەریش خەیاڵگێڕی تێدا بکات. دەشێ لە مەثنەوی مەولانا کە تێیدایە:

بشنو از نی چون حکایت میکند
وز جدائیها شکایت میکند

جۆره وێنه و واتایەک بۆ ئەو «نەی سوار» ە دەست نیشان بکات. لە کوردیدا کە دەڵێن «سواره...» جارێکیان ڕژدی دەبەخشێت و جارێکیان هەناسەسواری، هی هەناسەش هەر بۆ ڕژدی دەچێتەوە کە هەواکە بە پاڵەپەستۆ دەردەچێت... ڕەنگیشە «نەی سوار» ئەو سەربازە بێت کە لە سەر پشتی وڵاغ نەیژەنی دەکات چونکە سەرلەبەری بەیتەکە خەریکی کاروباری لەشکره... والله اعلم!

دوو بەیتی لاپەڕە ٣٣٥:

دولبەری عالی دەماغ، هەم قەدەمی سەروی باغ
بێتە نەظەرگەی قەراغ دیدەیی جۆباری من
حیکمەتی تۆ مولهەمە، هەم قەدەمت مەرحەمە
موستەحەقی مەرهەمە سینەیی ئەفگاری من

«دولبەر» دەکرێتە «دلبەر». «موستەحەق» دەکرێتە «موستەحیق».

شەرحەکە دەڵێ، ئەم دوو بەیتە بە یەکەوە بەستراون: من ئەم تێک بەسترانە نابینم. «هەم قەدەمی سەروی باغ» ی بەوە داناوە کە یار لە باڵابەرزی و جوانیدا وەک سەروی ناو باخ وایە... ئەم مەعنایە تێرتر و متمانەبەخشتر دەبوو ئەگەر «دلبەری عالی دەماغ» ی بە «دەماغ، سەر بەرز» دانابایە ئەوسا لە باڵا بەرزیدا دەبووە «هەم قەدەمی – هەمقەدەمی سەروی باغ» واتە هاوتای سەروی باغ لە بەرزیدا. شەرحەکە «عالی دەماغ» بە «خاوەن بیر و سروشتی بەرز» لێک داوەتەوە و بەس، کە ئەمە نیسبەتی نییە لەگەڵ هاوقەدەمی، هاوباڵایی، هاوتایی... هاوقەدەم بە «هاوتا» دێ لەوەوە کە پێ و پێ وەک یەک بوون لێکتر پێش ناکەونەوە. وشەی «مولهەم» لە کۆندا «ملهم» دەنووسرا: دەشێ بە «مولهیم» بڕوات بە واتای ئیلهامبەخش.

لە بەیتی سەرووی لاپەڕە ٣٣٦ دا وشەی «مەعدەن» کورد بەکاری دەهێنێ لە وتووێژی هەڕەمەکیدا. «مەعدین» ڕاستە وەک بزانم قامووسیشم لا نییە بۆی بگەڕێم.

نیوەبەیتی یەکەمی بەیتی سێیەم لە لاپەڕە ٣٣٦:

مەشرەبی نالی گەلێ ئابیيو ترشە، وەلێ

«ئابی» بە «وەک بەهێ» لێکدراوەتەوە. مەعنایەکی دیشی هەیە «نەسەلمێن» لە «أبی، یأبی» ی عەرەبی هاتووە وەک ناوی کارا «اسم فاعل».

غەزەلی لاپەڕە ٣٣٧ کە هەشت بەیتە، کەم بەیتی هەیە لە هی نالی بکا. فەرموو سەیری ئەمە بکە:

غیلمانە گوتم خاڵی لەطیفت کە لە سەر دا
ئەم قیبلە برۆیانە کە غارەتگەری دینن

هی شاعیرێکە مامناوەنجی بێت، بە حاڵ و بە زەحمەت پێوەندیی نیوەبەیتی یەکەم بە دووەمەوە ساز دەبێت، یان هەر نابێ. دوو قافیەی یەک لە دوا یەک «شاهیدی چین – بوتخانەیی چین»...«موژگانی سییەھ... دێن و دەچن» کە کالای نالین! ئەگەر بە شایەد و بەڵگە ئیسپات بوو هی نالین دەبێ بڵێین خلیسکێکە لە نالییەوە یان بە سەرپێیی و بێ ڕێکخستن. بەیتی کۆتاییی برە شیعرەکە:

نالی وەرە لادە لە خەدەنگی موژەیی یار
ئەو کافرە مەستانە کە غارەتگەری دین

لە شەرحدا هاتووە کە بێگومان هی نالییە... خوێنەر دەبینێ کۆتاییی بەیتەکە هەمان خاتیمەی بەیتی دووەمە. لە دووەمدا «غیلمان» «خاڵ» بوو، بە قیبلە برۆ دانرا کە غارەتگەری دین. لە هەشتەمدا خەدەنگی موژە بوون بە کافری مەست و غارەتگەری دین. هەر نەیسە...!

بەیتی دووەمی لاپەڕە ٣٤٠:

ئەم طاقمە مومتازە کەوا خاصصەیی شاهن
ئاشووبی دڵی مەملەکەت و قەلبی سوپاهن

شەرحەکە هەوڵێکی باشی داوە بۆ وەرگرتنی مەعنای دروست بۆ بەیتەکان: دەڵێ کە ئاشووبی مەملەکەتن – ئەم طاقمە مومتازە – ناشێ ئاشووبی قەلبی سوپاهیش بن، کەواتە ئاشووبی دڵی خەلقی وڵاتن – بە جوانی و ڕێکییان – لە هەمان کاتدا قەلبی لەشکریشن نەک مەیمەنە یا مەیسەرە... جگە لەمە تەوجیهاتی دیکەشی هەیە بەڵام ئەمە کاکڵی شەرحەکەیە و لە سنووری دیتنی خۆیەوە ڕاستی بۆچووە. بەڵام بەیتەکە مەعنای دووەمی بارتەقای ئەمەی هەیە. مەعنای شەرحەکە بۆ حاڵێک دەست دەدات کە مەملەکەت و سوپاھ و وڵاتی بابان و سوپاهی ئەحمەدشا بن. ئەگەر وڵات و سوپاهی دوژمن بن طاقمەکە دەبنە ئاشووبی مەملەکەت و ئاشووبی قەلبی سوپاهیش بە هۆی جەنگاوەری و لێهاتوویی خۆیانەوە.

شەرحەکە بەیتی سێیەمی قەصیدەکەی «لە لاپەڕە ٣٤١» باش ڕوون کردۆتەوە کە بریتییە لە لێکدانەوەی واتای وشەکانی، خلیسکێکی بێلزومی بردووە لە ئاست «سەمەن» دا کە دەڵێ: دووریش نییە لە ئەسڵدا «سیمین» بووبێ... ئەم وشەیە بچێتە جێی سەمەن بەیتەکە دەشێوێ چونکە ئەمە قۆرت پەیدا دەکا لە کێشی شیعرەکە، «سەمەن» وەک ئاوی ڕەوانە تێیدا.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە ٣٤٢:

گوڵزاری دەر و دەشتن و غیلمانی بەهەشتن
ئاهو صەف و، ئاتەش بە کەف و، تیز نیگاهن

دەبوو «ئاهو صیفەت» هەڵبژێریت. هەر چونکە مامز لەگەڵ ڕیزگرتن ناگونجێ، شەرحەکە، بە ناچاری

زەمینەی بۆ پەیدا دەکات و دەڵێ: ... لە وەختی ڕابواردنیشدا وەک ئاسک ڕێک ڕیز دەبەستن. شەش تێکستی ئیشارەت بۆ کراو «ئاهو صیفەت» یان نووسیوە.

ئاهو صیفەت، ئاتەش بە کەف و، تیز نیگاهن

تەنانەت لە کەم کردنەوەی یەکێک لەو دوو «و» عەطف مۆسیقایەک لە تێک بەستنی «صیفەت» و «ئاتەش» کە دەبێتە «ئاهو صیفەتاتەش بە کەف» پەیدا دەبێ لەوی دیکە نییە، هەرچەند «صەف و کەف» یش هاوئاهەنگن بەڵام مامز ڕیز نابەستێ.

بەیتی دووەمی لاپەڕە ٣٤٢

صەحرا بە تەجەللی دەکەنە وادییی ئەیمەن

قامەت شەجر و، مەظهەری ئەڵطافی ئیلاهن

دەبوو شەرحەکە لە جیاتی «ئەلطاف» وشەی «ئەنوار» هەڵبژێرێت کە لە سێ نوسخەدا وەها هاتووە، چونکە پڕ بە بێستی واتا و ڕۆحی بەیتەکەیە. وشەی «ئەنوار – أنوار» هەم جەمعی «نور» ە هەم هی «نەور» بە واتای غونچە. کە مەعنای «نور» ی لێ بگریت دەچێتەوە بۆ خوا، کە بیکەیتە «نەور» دەڕوا بۆ «نەور». شەرحەکە لە «شەجەر» هەر ئەو شەجەرەی بە مەبەست داناوە کە لە کێوی طوور بانگی مووسا پێغەمبەری کرد لەلایەن خواوە. بەڵام «شەجەر» کارێکی دیکەی گرنگیشی کردووە لە بەیتەکەدا کە ئەو سەربازانەی قامەت وەک شەجەر، بە خۆ نیشاندانێک صەحرا دەکەنە وادییی ئەیمەن لە طوور. «بە تەجەللی» یش ئەو ئایەتە دەهێننەوە یاد کە لە قورئاندا دەڵێ «فلما تجلّى للجبل»، چ سەیر و سەمەرەش نییە لەوەدا چونکە شوێن دەرکەوتنی «انوار» ی خوان. ئەو تەجەللییەش کە هی خوایە هەر لە وادیی ئەیمەنی طوور ڕووی داوە.

لە بەیتی سەرەتای لاپەڕە ٣٤٣ وشەی «بووقەلەموون» هاتووە بە واتای «عەلیشیش». ئێستاکە لە سلێمانی دەڵێن: قەل. بەر لە ٣٠-٤٠ ساڵ و نزیکتریش بۆقلەموون دەگووترا. دەمەوێ بە عەرزی خوێنەری بگەیەنم: ئەم وشەیە لە سەردەمی عەبباسیان بە قوماشێک گوتراوە «أبو قلمون». دیارە کە عەلیشیش پەیدا بووە ئەم ناوەیان لێ ناوە یاخود کە قوماشەکە پەیدا بووە ناوی ئەوسای عەلیشیشیان لێناوە کە ابوقلمون بووە، دەشبێ ڕەنگیان لێکتر چووبێ. لە بەیتەکەدا:

گەه طاوس و، گەه کەبکن و، گەه بۆقەلەموونن

گەه ئاتەش و، گەه شوعلە، گەهێ دوودی سیاهن

نالی تاقمە مومتازەکەی بە دوو جۆرەماددە تەشبیه کردووە: یەکیان خێزانی مەل، ئەوی دیکە خێزانی ئاگر کە دووکەڵیش هەر بەرهەمی ئاگرە.

بەیتی دووەمی لاپەڕ ٣٤٣:

لالەن بە بەدەن، ئەطڵەسی ئەخضەر کە لەبەرکەن

نەوڕەستە گوڵن، بەستە لەگەڵ دەستە گیاهن

تێ ناگەم، بۆچی ئەم ڕستەیەی «کە لەبەرکەن» لەم نیوەبەیتە و لە نیوەبەیتی دووای ئەمەش هاتۆتەوە کەچی تێکستەکان تێیاندایە لە جیاتی «لەبەرکەن» «دەپۆشن، بپۆشن» یان هەڵبژاردووە، لەمانە «عم» «دەپۆشن» ی بۆ بەیتی دووەم داناوە. «چن» بۆ بەیتی دووەم «دەپۆشن» و «ک، مز، اح» یش «بپۆشن» یان بۆ یەکەم داناوە. هەر چەشنێک بێ تا ئەوەی تیر و پشکێی لێ بهاوێی، دەبوو بەیتێکیان «دەپۆشن» و یەکیان «لەبەرکەن» بۆی قەرارادە بکرێت. تەبیاتی بنیادەم سەیرە کە لەسەر ئەم بەدیهییەش هەرا هەڵدەستێنێ. بە ئیزنی خوێنەر چیرۆکێکی خەندە بزێو دەگێڕمەوە: گۆیا «کوفر ئەحمەد» هەبووە «مەسەلەی زۆر لەسەر هاتووە» کەرێک و مانگایەکی هەبووە. زستانی بەسەردا هات، لە خوا پاڕایەوە کەرەکەی بۆ بمرێنێ چونکە ئالیکی دەوێ و سوودیشی نییە، مانگاکە بمێنێ شیر و ماستێکی لێ دەخوات... سبەی چووە سوێی ئاژەڵان دیتی مانگا مردووە و کەر ساغ و سەلامەتە. چووە شەقام کوێرێکی دۆزیەوە هێنایە سەر لەشی مانگاکە و لێی پرسی ئەمە چییە، کوێرەش دەستی لە سەر و گوێلاکی لاشەکە کوتا، گوتی: ئەمە مانگایە. خولاسە کەرەکەشی بە کەر زانی. کوفر ئەحمەد ڕووی لە ئاسمان کرد گوتی: خوای موزن کوێرە بە کوێریی خۆی کەر و مانگای ناسینەوە...

بەیتی نۆیەم و دەیەم و یازدەیەم شەرحەکەی دوودڵ کردووە: دوو بەیتی کۆتایی نازناوی نالییان پێوەیە، بەپێی تێکستیش بەیتی بەر لەوان، ئەویش نازناوی نالیی پێوەیە... من ئەم حیرەتە نامگرێ، و تێیدا بە سەهووش بچم لەو پاشاگەردانییە خراپترم نەکردووە. من دەڵێم بەیتی هەرە دوایی شیعرەکە بە هیچ مەزهەبێک هی نالی نییە: کابرایەک ڕوو دەکاتە نالی و پێی دەڵێ، ئەمما پێ گوتنەکی شەق و پەق، دڵی خۆت مەڕەنجێنە و بێ ئەوەی مەبەستی بوویێت بەهی نالی حیساب بکرێت بەیتێکی خستۆتە نیهایەتی شیعرەکەوە، واش پێ دەچێ لە حاڵەتی نوسخەنووسیندا ئەمەی کردووە. کە ئەم بەیتە لاچوو دەمێنێتەوە بەیتی دەیەم نازناوی نالیی پێوە بێت، بەیتی نۆیەم تەنها یەکێک خۆی لەو بەیتە هەڵقوتاندووە و نووسیویەتی: بۆ سەیری خەرامیدەنی ئەم مەهوەشە نالی... لەمەشدا وەک شەرحەکە دەڵێ هەڵەی ڕێزمانیی کردووە کە ڕووی قسەی لە تاکە کەچی شیعرەکە ڕووی لە تاقم و کۆمەڵە، دەبوو بڵێ ئەم مەهوەشانە ئەوساش کێشی بەیتەکە مردار دەبۆوە.

لەسەر پارچە شیعری دەیەم و یازدەهەمی پیتی «ن» سەرێشەیەکی بێلزوم هەیە لە نێوان خاوەن ڕایاندا کە یەکیان هەر لە نالییەوە وەڵامی نالی دەداتەوە... بەلای بینینی منەوە چ گرفتێک پەیدا نییە و شەرحەکەش لەوەدا ڕاستی بۆچووە کە ئەم دوو پارچە هەڵبەستە پێوەندییان بە یەکەوە نییە. ماوەتەوە بڵێین پارچەی دووەم «یانزەمین» سەرەتاکەی بەیتێک یان زیاتری فۆتاوە.

بەیتی سەرەتای پارچەی دەیەم لە لاپەڕە ٣٤٥:

خەطات فەرموو کە خۆشە چین و ماچین
کە ناچین، لێرە خۆشە چینی ماچین

شەرحەکە، بە تێکڕایی، حەقی بەیتەکەی داوەتێ. یەک دوو خاڵی شیاوی تێبینی هەیە ماوە بگوترێ: وەک بزانم «خەطا و خوتەن» هەرێمن و بە بێنی خۆش و میسک مەشوورن. شەرحەکە خەطای بە شار داناوە. وەک لەبیرم بێ ئەو هەرێمانە کە لەسەر ڕێگەی بەرەو چین ناویان دەرکردووە بە «آهوی مشک افگن» واتە هەرێمی مامزی میسک فڕێدەر.

خۆشەچین لە بەری سۆران پێی دەڵێن وشی کەر، وشی ڕن: ئافرەتان دووای دروێنە، بەتایبەتی هی مەرەزە، گوڵەچەڵتووکی نەدووراو و کەوتوو دەسگیر دەکەن و لێ پێچانەوەی نییە. «ڕنەکەر» کمێک دەستدرێژی تێدایە لێیان بەسەر بگیرێتەوە سزا دەدرێن. ڕنەکەر ئافرەتەکەیە...

خەطا و چین و ماچین وڵاتی بەسەر یەکەوەن.

بەیتی لاپەڕە ٣٤٦:

بڕۆت هەر چین و پەرچەم چین لەسەر چین
ئەمەندە چینە، قوربان، پێم بڵێ چین؟

شەرحەکە غەدری لە خۆی کردووە کە تێکستی «تۆ» و «عب» ی بەلاوە ناوە کە هەر ئەویان ڕاستە کە نووسیویانە «بێ خەطا». قافیەی بڕە شیعرەکە هەمووی «لزوم ما لایلزم» ی تێدایە کە بەر لە وشەی دووایین وشەیەکی «ممدود» ی بە ئەلفی وەک: ماچین، تاچین، نەواچین، چراچین، لاچین هەیە «خەطا» ش وەک ئەوانە. جگە لەمە لایەنێکی پەنهانی دیکەش هەیە کە وا هەر چۆن لە بەیتی یەکەمدا «خەطا» و «چین» هەبوون، دەبوو لێرەشدا بەولاتەریقەوە «خەطا» هەبێ چونکە بەیتەکە پڕە لە چین... نالی لە ڕێی «استخدام» دوە هاتووە «بێ خەطا» ی بە مەعنای «بێ سووچ» هەڵگێڕاوەتەوە بۆ هەرێمی خەطا، لەمەشدا «تشابک» هەیە کە هەبوونی «خەطا» بەندە بە نەبوونی «خطأ - خەطا» وە.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە ٣٤٨:

ئەتۆ میهرییو مەهرووویان ستارەن
لە خزمەت شەوقی تۆدا شەوچرا چین؟!

شەرحەکە بەجێیە بەڵام دەبوو بە ڕوونی بڵێ کە ڕووی یار ڕۆژبێ و مەهرووویان ئەستێرەبن بە ناچاری دەبنە چرای شەو چونکە ئەستێرە بە شەو دەجریوێنێ، چرای شەون.

شەرحەکە خلیسکێکی بردووە کە دەڵێ ئەو مەهرووانە ئەستێرەن و لەتۆوە ڕووناکی وەرئەگرن... بەعەکسەوە، ئەستێرە لە ڕووناکایی ڕۆژدا هەر دەرناکەون. نالی ڕاستی کردووە کە شەوچرا لە شەوقی

رووی وەکوو ڕۆژی یاردا هیچ نین... لە کۆنیشدا پێنج ئەستێرە دەدیتران، لەوانەی گەڕۆکن و بە تیشکی ڕۆژ دەگەشێنەوە.

بەیتی دووەمی لاپەڕە ٣٤٨:
هەموو ذەڕڕاتی میهری رووتە باقین
خودامان بۆ بەقایە لێرە لاچین

شەرحەکە باش بۆ واتای موفرەداتی بەیتەکە و دەلالەتیان چووە، شتێک ماوە بگوترێ. کە دەڵێ: خودامان بۆ بەقایە لێرە لاچین، بە ڕواڵەت و بە مەبەستیش ڕادەگەیەنێ کە پەنا بە خوا کە لاچین لەبەر ذەڕڕاتی قینی رووت... لە هەمان کاتیشدا و لەبەر تیشکی «خودامان بۆ بەقایە» مانای مردن و نەمانیش لەو لاچوونـە وەردەگیرێ. بەیتی کۆتاییش، کە دەڵێ: هەموو موحتاجی خاک و بێڵ و پاچین... ئەم مەعنایە خەستتر دەکاتەوە...
دووای ئەم بڕە شیعرە دێینە سەر غەزەلەکی جنجال و بێنە و بەرەی پێوەیە و ئەمەتە سەرەتای بێ پێوەندیی بە شتێکی دیارەوە:

بەیتی دووەمی لاپەڕە ٣٤٩:
بە جان سەختی‌یيو دڵ بەردیی من و تۆ
بیعەینیی هەر وەکوو پۆلا وو بەردین

شەرحەکە دوور و درێژ باسی چەند و چۆنی ئەم بڕە شیعرە بە دەست نوسخەنووسان و شیعردۆستان دەکات و چ سوودیشی تێدا نییە ئەوە نەبێ کە شەرحدەر دەبێ قسەی تێدا بکات. بەلای مجێزی منەوە «بە جان سەختی وو» خۆشترە لە «بە جان سەختی‌یيو» بەری سۆران، چەندی گوێم لە قسەیان بووبێ، لە شوێنی وەهادا «واو» ی عەطف درێژ دەکەنەوە، کە پێویست بوو، خۆ ئەگەر کێشی شیعر لە بەیندا نەبێ بەری بابانیش دەڵێن جان سەختی و بێ ئۆقرەیی، درێژی و پانی...
شەرحەکە دەڵێ مەعنای ئەو بەیتە و بەیتی دوایەوە پێکەوە دێن. ڕاستییەکەی بەیتی سێیەمیش پێیانەوە بەندە. لەف و نەشری مورەتتەبیشی دۆزیوەتەوە لە هێنانی «من» و «تۆ» دا بە دوای «جان سەختی» و «دڵ بەردی» دا. منیش دەڵێم: لەف و نەشرێکی مورەتتەبی دیکەش هەیە لە نێوان «پۆلا و بەردی» کۆتایی شیعرەکە و نێوان «من» و «تۆ» دا.

بەیتی دووەم لە لاپەڕە ٣٥١ کە ئەمە دەقیەتی:
وەرە با ئاگرێکی وەصلی خۆمان
بخەینە قاوی عومری دوشمنی دین

شەرحی دراوە بە چاکی. بە دوا ئەمدا بەیتی سێیەم کە بۆتە بەیتی یەکەم لە لاپەڕە ٣٥٢ دا:

ڕەقیب و موددەعی وەک پووش و پووشوو
بسووتێنین، کە وەک بەرقین لە بەر قین

شەرحەکە ئەم بەیتەی بە دووانی پێش خۆیەوە نەبەستۆتەوە، کەچی لەمیاندا ئەنجامە مەبەستەکەی یەکتر دیتن و ڕەقیب و موددەعی لە ناوبردن دێتە دی. لەف و نەشرێک هەیە لە پێک چواندنی ڕەقیب و موددەعی بە پووش و پووشو، دەبێ بڵێین مورەتتەب چونکە هۆیەک نییە بیکات بە مشەووەش. دەشێ لەوەدا کە موددەعی ناحەزترە لە ڕەقیب پووشەکە خۆی بێت چونکە ئاسانتر دەسووتێ لە پووش. بەڵام پووشیش لەم بەیتەدا هەر دەسووتێ چونکە بەڕقی قین لێی زیادە.

بەیتی دووەمی لاپەڕە ٣٥٢:

مەفەرموو دڵ وەکوو ئاوێنە صافە
بەڵێ بەم ئایینە بۆی بووی بە خودبین

دەبوو شەرحەکە لە جیاتی «بۆی بووی» کە تێکستی «چر، اح، خا» یە «بوویی» هەڵبژاردایە کە بە پێی قسەی خۆی تێکستی هەموو نوسخەکانی ترە، ئەمیش لەبەر دوو سەبەب: یەکەمیان ئەوەیە کە نازانین ئەم «بۆی» لە ڕستەی «بۆی بووی» کێ و چی تێدا مەبەستە. چ فەرق نییە لەوەدا بیگوتبایە «لێی بووی» چونکە ئەمیش هەر کەلە. هۆی دووەم ئەوەیە نیوەبەیتەکە لە وشەکانی «بەڵێ، بوم، بۆی، بووی، بە» پێنج دەنگی «ب» ی تێدایە جگە لە «خودبین». هەر نەبێ یەکێکیان تێ بچێ نەختێک ، بگرە پتر، لە قورساییەکە دادەشکێنێ. کە دەڵێم «پتر لە نەختێک» لەوەوە دێت سێ وشەی «بۆی بووی بە» زێدە زێدە لێک نزیکن و «بووی» ناوەندی هەردوو وشەکە هەڵستێ مەودا دەخاتە نێوانیانەوە، کە دەشبێتە «بوویی» ئەو مەودایە فرەوانتر دەکات و تێک چڕسانەکە خاو دەکاتەوە.

شەرحەکە، بەداخەوە وەها بەرەنگاری گیانی بەیتەکە بووە چۆتە قاڵبی ناحەزییەوە کە لە شەرحدا دەڵێ: مەفەرموو دڵم وەک ئاوێنە ساف و بێگەردە. ئەگەر ڕاست دڵت وا بووایە، هەموو شتێکت تیا ئەدی و، خەڵکی تریشت ئەهاتە بەرچاو و، بەزەییت بە کەسانی تریشدا ئەهاتەوە. دڵت وەک ئاوێنە ساف نییە. ڕەشە و، تۆیش ئاوێنەیەکی چڵکن بەکاردێنی. بۆیە وا خودبین و خودپەرەستت لێ دەرچووە و لە خۆت بەولاوە کەست نایەتە بەرچاو.

پووزش لە گیانی فاتیح دەخوازم کە دەڵێم: هەر مابوو هوتافێکی بمرێ خوێنمژ! ی بە دوادا بێت.

نالی نەیویستووە توانجی شکاندنەوە لە یاد بگرێ: لە ڕێی وشەی تێک ئاڵقاو و واتای پێکدا دووراودا و بە تەعبیری ناسکی «مەفەرموو» شەکوای حاڵ دەکات لەوەدا کە صافیی ئاوێنەکە نۆ نیگای یار بۆتە هۆی ناز و خودپەسەندی لەبەر زێدە بێ عەیبی ئاوێنەکە کە هەموو جوانیی یار دەداتەوە. ئەگەر هونەری وشە و واتای توێکڵدار نەبێ ئاوێنەی دڵ هەرگیز ڕەنگ و وێنە عەکس ناکاتەوە.

بەیتی سێیەمی لاپەڕە ٣٥٢:
وەرە تا عالەمی قەلبت نیشان دەم
کەوا فەقری غینایە، مردنی ژین

شەرحەکە ئەم بەیتە بە بەیتی دووایەوە دەبەستێتەوە، حەقیشیەتی:
تێدا ئومێد و بیم و گریەوو سۆز [تیا لە جیاتی تێدا پەسەندە]
بەهار و پایز و زستان و هاوین

ئیتر بە پێی واتای «قەلب» کە دڵە بۆ شی کردنەوەی هەر دوو بەیت چووە... «وەرە با جیهانی دڵت پێشان دەم لە چ جیهانێکی خۆشدا دەژین... جیهانی دڵداران لە هیچ جیهانێکی تر ناچێ...» هتد. ئەم شەرحە زێدە سادەیە و دوورە لە قووڵاییی بەیتەکان:

وشەی «قەلب» سێ خوێندنەوە هەڵدەگرێ: قەلب بە واتای دڵ. قەلب بە واتای وەرگەڕان. قەلب، قەڵب بە واتای چرووک:

وەرە تا عالەمی دڵت نیشان دەم کە هەژاریەکەی دەوڵەمەندییە و مردنەکەی ژینە یاخود: لە جیاتی سەروەت هەژاری و لە جیاتی ژین مەرگی نەصیب دەبێ. وەرە تا عالەمی وەرگەڕاوت نیشان دەم کە فەقری غینایە و مردنی ژینە، هەمووی هەر وەرگەڕانە. وەرە تا عالەمی چرووکت نیشان دەم کە فەقر بە غینا و مردن بە ژین نیشان دەدات.

ئنجا: لە چوار کژی ساڵدا، لە بەهار و هاوین و پاییز و زستاندا یەک ئومێد و سێ پەژارەیی هەیە لە ترس و گریان و سۆز... ئەم بەیتە یەکێکە لە شاکاری هەموو ئەدەبی کوردیدا.

لە برە شیعری «وەک قەفەس...» کە لە لاپەڕە ٣٥٥ ڕا تا ٣٦٦ ی خایاندووە لەبەر ئاشکراییی واتای بەیتەکانی تەنها دەست بۆ ئەو وشانە دەبم کە بەلای خۆمەوە هی باشتر هەیە لەوان.

لە بەیتی یەکەم «تار و پۆیی» هاتووە. لە تێکستەکانیش هی «ک» داروپەردووی نووسیوە. تێکستی «عم، کم، ت، مز، عب، اح، خا» تاروپۆدیان نووسیوە. بێگومان نالیش بە پێی نەریتی ئەوسای شاعیران هەر «تاروپۆد» ی بەکار هێناوە. ئێستا کوردەکە «تان و پۆ» دەڵێ.

لە بەیتی دووەمدا «لانکە» هاتووە. هەشت تێکست «لانک» ی نووسیوە، ئەمیش ڕاست و لەبارە.

لە بەیتی دووەمی لاپەڕە ٣٥٨ «تێدا» هاتووە، کێشی نیوەبەیتەکەی تەنبەڵ کردووە. «تیا» دەست دەدات، شەش تێکستیش ئەمیان نووسیوە.

لە بەیتی لاپەڕە ٣٦٠ شەرحەکە دوای ڕاستەواتای وشەکان، بۆ «جەمعی حەربا» کە جانەوەرێکی ڕەنگگۆڕە و لە کوردی بزنمژگ «یان بزنمشک» ی پێ دەڵێن، ئەو ئیحتیماڵە دەدا کە ڕەنگە نالی مەبەسی لەو کەسانە بێ دێنە حوجرەکە و منافقن، بە زۆریش فەقێکانن... ئەم تەئویلە دوورە لە داخوازیی وشەکان و ڕۆحی شیعرەکە، ئنجا بۆ دەبێ فەقێی دووڕوو بچێ لەو تەرزە حوجرەیەدا ڕۆژپەرستی بکات؟ خۆی

بزنمشک لەبەر تیشکی خۆردا ڕەنگگۆڕی دەکات، بەمەدا بەیتەکە ویستوویەتی بە موبالەغەوە بڵێ ژوورەکە لە دەرەوە ڕۆژ تێخزاوترە...

لە بەیتی سەرووی لاپەڕە ٣٦١ وشە «حەتا» زەقە. ئەگەر لوابایە «حەتتا» بۆ دەسەلمێندرا. تێکستی «عم، ت، مز» ئەم دەقەیان قبوڵ بووە «مەنعی هیچ ناکات حەتتا مێش کە خۆی لێدا بە تاو» جێی قبووڵە. تێکستی «گم»: «مەنعی هیچ ناکا هەتا مێشیش کە خۆی لێدا بە تاو» ئەمیشیان سازە. دەقی شەرحەکە «حەتا» ی ناسازە.

لە بەیتی دووەمی لاپەڕە ٣٦٣ سەرەتای وەها هاتووە: ئەو دەلاقەی تێ دەخا... گۆیا ئیشارەتە یان ڕاناوە بۆ ئاو دەچێتەوە. بەڕاستی وشەکە وەک دوومەڵ وایە و کورد نایێ لەبەر تیشکی ڕێزماندا ڕاناو بخزێنێتە شوێنی وەها لەقەوە. لە پەراوێزدا، دە تێکست «ئاو» یان نووسیوە ئیتر...

لە ئاست «ماڵ بڕاو و ماڵ براو» ی هەمان بەیت شەرحەکە بە دەست وشەی «براو»ەوە سەغڵەتە کە دەبوو شەددەی بەسەرەوە بایە لەو تێکستانەی «براو» یان پەسەند کردووە. ئەم وشەیە زۆر لەباوە، بە ئەصل «بردراو» بووە و سوواوە وەک «بڕدراو» بۆتە «بڕاو». وا چاکە دەقی بەیتەکە بنووسم:

ئەو دەلاقەی تێ دەخا چشت و مەکی پێدا دەبا

من لەوێ حەیران دەبم وەک ماڵ بڕاو و ماڵ براو

وشەی «بڕاو» لە دوو سەرچاوەوە دێت یەکیان «بڕان» بە واتای تەواو بوون و کۆتایی هاتن. یەکی دیکەش «بڕین» ـە. ناوی کارا «اسم فاعل» لە «بڕان» ی کۆتایی هاتن «بڕاو» ە وەک لوان، سوان« دەبنە «لواو، سواو». دیارە فیعلەکە تێنەپەڕە هەرچی «بڕین» ـە کە بۆتە «بڕاو» ناوی بەرکار «اسم مفعول» ی لێ وەرگیراوە و بۆتە «بڕاو» کە بە ئەصل «بڕدراو» ە و دەکرێتە «بڕراو» و دەسوێ دەبێتە «بڕاو». دەستووری بێ بیژۆک لەو فیعلانەی کوردی کە کۆتاییان بە «د» دێت و بەر لە دالەکە «واو» یان «یێ» هەبوو ئەم دالەی دەسوێت. لە فارسیدا دالەکان ماونەتەوە لە نموونەدا دەڵێم: فەرموون، ئەزموون، بڕین، دڕین، دروون، مژین... لە فارسیدا فرمودن، ازمودن، بریدن، دریدن، درودن، مگیدن... لە هەمواندا ئەو دالە بەردەوامە... لە پێویستدا ئەو دالە قرتاوەی فیعلی کوردی بەدەر دەداتەوە وەک لە «کڕین» کە فیعلی کارا نادیاری لێ وەرگیرا دەگوترێ «کڕدرا» چونکە «کڕرا» قورسە بەسەر زمانەوە، حاجی قادر لە شیعری خۆیدا دەڵێ: «بۆ هاڕدنی ئێمە چ عەجایب دەگەڕێ»، دەبینین ئەو دالە قرتاوەی «هاڕین» بۆ کێشی شیعر هاتەوە. وشەی ئەوتۆ هەیە جۆرێکی دیکەی ڕەفتار لەگەڵدا کراوە. «دیدن» ی فارسی لە کوردیدا بۆتە «دیتن». هەر چونکە دەستووری قرتانی دالی ئەو شوێنە زێدە چەسپاوە دەبینی «دیدن» دەکرێتە «دین» لە جیاتی «دیتن».

لە بەیتی لاپەڕە ٣٦٦ وشەی «توخودا» یا دەبێ «توخدا» بخوێندرێتەوە یان «توخوا» بێت وەک کە پێنج تێکست پەسەندیان کردووە.

لە کۆتاییی بڕە شیعرەکەدا تێبینی ئەوە کراوە کە نالی چەند تەعبیرێکی بەکار هێناوە نیشانەی دەوری نالییە لە بۆ پێشەوە بردنی زمانی کوردی. لەمانە تەعبیری ئەم حوجرە «کون تێیە» بە واتای «کونی تیایە». ڕاستییەکەی «کون تێ» بە بەربڵاوی لە شوێنی مناسبدا بەکار دێت و هاتووە تەنانەت «نۆ

کون تێ» بە لەشی ڕوحلەبەری وەک مرۆ، ئاژەڵ، دڕندە... دەگوترێ. تەعبیری «وەها سەرمای تێدا سەرما دەبێ» کە بە قسەی شەرحەکە و، منیش لەگەڵیدام، دەبوو «... سەرمای دەبێ» بێت لە حەقیقەتدا نالی هاتووە «ی» دووای «سەرمای دەبێ» ی ڕاگوێستووە بۆ سەرمای بەرایی بەیتەکە خۆ ئەگەر گوتبای «سەرما تیا سەرمای دەبوو» فەرقێکی نەدەکرد. لەگەڵ ئەمەشدا ئەم بەکارهێنانە چ دەربوونەیەکی داخراوی بە ڕووی ڕێزمان و ئاخێوەری کورددا نەکردۆتەوە لێشی داوا ناکرێ دەربوونە بکاتەوە چما ئەو هەموو مەهارەتەی وشە و واتائاراییەی نالی سێبەرێکی یان پرشنگێکی هاتە ناو ڕەواننووسی کوردییەوە! شەرحەکە وشەی «هەورین» یشی لەو بابەتە داناوە گۆیا خەڵق دەڵێن هەوری پێوەیە. ئەم بۆچوونە ڕێک نییە لەگەڵ باری وشەکەی تێدا هاتووە: «هەورین» صیفەتە، ئەمیان ڕستەیە. چ هەورین چ هەوراوی، هەردوویان لە شوێنی مناسبدا بەکاردێن. هەوری پێوەیە جودایە لە هەورین چونکە یەکەمیان هەموو ئاسمان ناگرێتەوە. تەعبیری «زاناندمان» کە نالی لە بەیتی ٢٢ یەمدا بەکاری هێناوە، ئا ئەم تەعبیرە لە نێوان مەلا و فەقێیاندا زۆر باو بوو تەنانەت مامۆستای دەرسدەری پۆلی سێ و چواری قوتابخانەی کۆیێ کە من تێیدا بووم «زاناندم» ی بەکار دەهێنا، خۆیشی مەلا بوو. لەمەش بەولاوە «زاناندم» غەیری «زانیم» ـە، هەرچی زانینە لەوانەیە بێ مێشک گوشین پەیدا بێ وەک کە بڵێی: تازە زانیم دارا چۆتە حەج. هەرچی زاناندنیشە وردبوونەوە و لێکدانەوە و... چی و چی دەوێ... وەک لەبیرمە ئەم وشەیە لەلایەن کۆڕەوە، کە من ئەندام بووم تێیدا، لێی کۆڵرایەوە.

قەصیدەی «هەرچەندە کە عومری خضر و...» کە لە لاپەڕە ٣٦٧ ەوە دەست پێ دەکا شاکارێکە بۆخۆی. شەرحەکە وەهای بۆچووە کە نالی ڕووی قسەکانی لە مرۆیە کاتێ دەگاتە مردن. ئەم بۆچوونە لە مەودای مەبەستی شیعرەکە کەم دەکاتەوە. نالی دەیەوێ بڵێ هەمیشەکات بەبەر دەوری زەمانەوە هەیە باری مرۆ بگۆڕێت لە بەرزییەوە بۆ نزمی. لە بەیتی دووەمی بڕە شیعرەکە بەپێی داخوازیی مەبەست نالی دەڵێ:

ئەی جامیعی دونیا وو قیامەت بە خەیاڵات
ئەو ڕۆژە کە مردی، نە ئەوت بوو نە ئەمت بوو

لەمەوە دیارە نالی قسەی لەگەڵ تێکڕای ژیانە نەک دەمی مەرگ. شەرحەکە لە ئاست بەیتی سێیەمی قەصیدەکەدا کە ئەمە دەقیەتی:

بێزارە لە تۆ ئیستە، هەماغۆشی عەدووتە
دونیا، کە دوێنێ حەرەمی موحتەرەمت بوو

وەهای لێک داوەتەوە: "... ئەمرۆ کە مردووی لێت بێزار بووە". ڕاستییەکەی دنیا لە مردوو بێزار نابێ کەسیش لێی بێزار نابێ مەگەر بابایەکی بە کفن و دفنیەوە خەریک بێ. بێوەفاییی دنیا کە بنێشتۆکەی زارانە لە دەمی ژیاندا دەکرێت، دووای مەرگ بێوەفاییی دنیا لەگەڵ مردوودا هەر بە عەقڵەوە نانووسێ.

بەیتی دووەمی لاپەڕە ٣٦٩:

وەک شەڵتە پەین گەهـ پڕ و گەهـ خاڵییە بەطنت

صەوم و ئەمەلت باعیثی نەفس و شکەمت بوو

ئەم بەیتە مەکرۆیە: شەرحەکە، بە کورتی، وەهای بۆچووە کە صەوم بۆ پڕکردنی ورگ و دوو هێندە خواردنی بەربانگە. ئەمەلی ئەو دنیاکەش «لە صەوم» بۆ تەماعی نەفسە کە بە لەززەتی بەهەشت بگات.

ئەم مەعنالێدانەوەیە ڕێکوپێکە بەڵام دەقی شیعرەکە لە نیوەبەیتی دووەمدا وەها ڕادەگەیەنێ کە «صەوم و ئەمەل» باعیثی «نەفس و شکەم» بوو: مرۆ دەبێتە باعیثی شەڕ نەک شەڕ ببێتە باعیثی مرۆ هەروەها مرۆ، بەپێی مەعنای ناو شەرحەکە، بە هەموو پێوانەیەک، باعیثی صەوم و ئەمەل و چاکە و خراپەیە. ئەگەر بڵێین: «نەفس و شکەمت باعیثی صەوم و ئەمەلت بوو» چیمان گوتووە ڕەخنەی لێ بگیرێ بەپێی مەعنای ناو بەیتەکە.

بەبیرمە لە دەمەتەقەی نێوان موستەعیددانی مزگەوت دەمبیست کە دەگوترا: مەعنا لە قەلبدایە، واتە مەعناکە بەرەواژە لەگەڵ دەلالەتی وشەکان. نموونەی دیکەش دەهاتەوە لە تێکەڵپێکەڵی وشان وا ئێستا نیو بەیتم لەو نموونەیە بەبیر دێتەوە: «کما طیّنت بالفدن الصیاعا» واتە: وەک کە سواغت بە دیوار قوڕدابێ، مەبەستیش لێی: دیوارت بە قوڕ سواغ دابێ. تا ئەم دەمە چەندی سەر دەهێنم و دەبەم هەر وێنەیەکی «مەعنا لە قەلبدایە»م بۆ دێت لەم بەیتە ئۆقرە نەگرتووە.

قەصیدەی مەرسیە و مەدحی «تا فەلەک دەورەی نەدا...» هێندێ وردە تێبینی لە شەرحەکەی هەیە، یەک لەوان وشەی «صەد» بە «هەرچەند» لێک دراوەتەوە و ناشبینم لە شەرحدا ئەو واتایە ئاشکرابێ. بە هەمە حاڵ بەیتی یەکەمی قەصیدەکە مەعنای وەهای وەپاڵ دراوە بنەمای نییە لە کەرستەی تەعبیر. ئەمە بەیتەکەیە:

تافەلەک دەورەی نەدا – صەد کەوکەبی ئاوا نەبوو–

کەوکەبەی میهری موبارەک طەلعەتی پەیدا نەبوو

لە شەرحدا دەڵێ: تا ئاسمانی ژین خولی خۆی تەواو نەکرد و مانگی سلێمان پاشا ئاوا نەبوو، هەرچەند ئەستێرەکانی دەوروپشتیشی هەرمانەوە و ئاوا نەبوون [مەبەست لە ئەستێرەکان شازادەکانی تری بابانە] شان و شکۆی خۆری هەڵاتن – پیرۆزی ئاسمان کە ئەحمەد پاشایە دەرنەکەوت... مانایەکی دیکەشی لێ داوەتەوە: ئەستێرەکان بەهۆی نزیک بوونەوەی هەڵهاتنی ئەحمەد پاشا ئاوا نەبوون...

ئەستێرەکان چ پێوەندییان بە ئەمیرەکانەوە نییە. بەیتەکە دەرکەوتنی ئەحمەدپاشا دەگێڕێتەوە کە وەک ڕۆژ هەڵاتووە، هەڵبەت صەدان ئەستێرە ئاوا دەبن ئنجا ڕۆژ هەڵدێت...

من کارم بە بەیتی دوایین هەیە کە دەڵێ:

شاهی جەم جا نالیا تاریخ جم تەئریخییە
دا نەڵێن لەم عەصرەدا ئەسکەندەری جەم جا نەبوو

شەرحەکە وەها دادەنێ «تەئریخی جەم – تأریخ جم» کە بە حیسابی ئەبجەد ١٢٥٤ دەگرێتەوە، ساڵمەرگی سلێمان پاشای مەبەستە و بە هاوتای ئەسکەندەری جەم جای داناوە. ئەم شەرحە ڕاستە بەڵام نیوەی مەبەستی گرنگتری بەیتەکەی پشت گوێ خستووە: ساڵی ١٢٥٤ هەروەک ساڵمەرگی سلێمان پاشایە، هەروەها هاتنە حوکمی ئەحمەد پاشایشە. کەواتە تەئریخەکە بۆ هەردوویانە. بەڵام «ئەسکەندەری جەم جا» پتر بەلای ئەحمەد پاشادا دێتەوە چونکە بە عادەت ئەو تەرزە تەشبیهە بۆ زیندوو پتر دەڕوات تا مردوو، خوا لە هەمووان خۆش بێ.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە ٣٧٥:

دڵ شیشەیی پڕ خوێنی فیراقی، فەرەقی بوو
مەکسووری ڕقی بەو دڵی وەک بەردی ڕەقی بوو

تێکستەکانی «چر، جن، کم، ت، ک، مز، اح، خا» لە جیاتی «دڵی وەک بەردی ڕەقی بوو» نووسیویانە «لە منی خەستە ڕقی بوو». «عم، کم، گم، من» لە جیاتی «ڕەقیب بوو، ڕقی بەو» نووسیویانە «ڕەقیب بوو» دەمێنێتەوە وشەی «مەکسووری» کە شەرحەکە بەدیلی بۆ نەهێناوەتەوە، یان باشی بۆناچم، بەڵام لەخۆوە دیارە «مەکسوور» لە جێی خۆیدا ماوەتەوە بەو پێیە نیوەبەیتەکە وەها دەردەچێت:

مەکسووری ڕەقیب بوو، دڵی وەک بەردی ڕەقی بوو

ڕاستییەکەی منیش هەمیشە وەهام بیستووە و پێشی ڕازی بووم. نیوەبەیتی یەکەم ئەگەر لە جیاتی «فیراقی» بنووسرێ «فیراق و» واتای بەیتەکە ڕوون دەبێتەوە:

دڵ شیشەیی پڕ خوێنی فیراق و فەرەقی بوو
مەکسووری ڕەقیب بوو لە منی خەستە ڕقی بوو

گەلێک ڕوونتر دەبێ لەو قاڵبە پڕ تەکەللوفەی هەندێ لە تێکستەکان پەسەندیان کردووە و وشەی «فەرەق» بە واتای ترس هاتووە. بەو پێیە واتای بەیتەکە ئەمە دەبێ: دڵ شیشەی پڕ خوونی فیراق و ترسی فیراق بوو، ڕەقیب شکاندبووی کەچی لە منی خەستە ڕقی هەڵگرتبوو. دەشێ «لە منی خەستە ڕقی بوو» بۆ یار بچێتەوە... لەلایەن شیانەوە ڕستەی «دڵی وەک بەردی ڕەقی بوو» ئا ئەویش بارتەقای «لە منی خەستە...» لە بەیتەکە واتا بەخشە بەڵام ناشێ دوو دەقی لێکتر جودا بەهی شاعیرەکە دابندرێن، ئەو دەقانەی ڕێنووسیان لە بارە بۆ فرەجۆرەیی دەشێ بە واتای جودایانەوە بدرێن بە تاکە شاعیر.

له لاپەڕە ٣٧٦، ئەم دوو بەیتە:

ئەو نەشئە کەوا ساقی منی پێ لە خودی سەند
نەک نەوعە ڕەقیٚ بوو کە لە قەطرەی عەرەقی بوو
خەندەی نەفەسی تۆ بوو وەکوو صوبح و نەسیمی
یا گوڵ دەمی پشکووتن و، عەطری وەرەقی بوو

شەرحەکە بە تێک بەستراویان دادەنیٚ و دەڵیٚ: ئەو نەشئەی سەرخۆشی کە مەیگێڕ منی لە حاڵی هۆشیاری پیٚ دەرکرد، ئەو جۆرە عەرەقە نەبوو کە لە دڵۆپی ئارەقی ڕوویا دەرئەکەویٚ، بمداتیٚ بیخۆمەوە و پێی سەرخۆش بم، بەڵکوو کرانەوەی بە پێکەنینەوەی دەمی یار و بڵاوبوونەوەی هەناسەی بۆنی خۆشی و دەرکەوتنی دانە سپییەکانی کە وەک بای نەسیم وایە سبەینان هەڵ ئەکا و ئاسۆ ڕوون ئەبێتەوە...

چەند تێبینی پێشەکی هەیە: لە دیوانی گیو موکریانی لە جیاتی «... منی پیٚ لە خودی سەند» نووسراوە «بە ئەو عەقڵ و دڵی سەند». لێرەدا ئیشارەتی بۆ نەکراوە.

شەرحەکە دەڵیٚ "ڕەق: بە تورکی عەرەقی خواردنەوە". وشەکە «ڕەقی» یە نەک «ڕەق». شەرحەکە وا دادەنیٚ کە بەیتی دووەم جەواب دانەوەی، یاخود هۆی ئەو نەشئەیەی بەیتی یەکەم دەکا کە لە حاڵی هۆشیاریی دەرکردووە.

بەیتی دووەم دەپرسیٚ: ئایا خەندەی نەفەسی تۆ بوو...؟ یا گوڵ دەمی پشکووتن و ...ی بوو؟ پرسیار سەرەتای کارێکە نەک تەفسیری کارێک، بەلای منەوە تێک بەستران لە نێواندا نییە.

بەیتی یەکەم دەڵیٚ: ئەو نەشئە کەوا «ساقی منی پیٚ بیٚ هۆش کرد، یان بەو عەقڵ و دڵمی سەند» قەترەی ڕەقی «عارەقی خواردنەوە» نەبوو بەڵکوو قەترەی عەرەقی یار یا هی ساقی بوو، کە دەشیٚ ساقی یار خۆی بیٚ.

«خەندەی نەفەسی» نالەبارە، «خەندە و نەفەسی...» جێی خۆیەتی چونکە خەندە پێوەندیی بە هەناسەوە نییە: خەندەکە هی گوڵ پشکووتن و نەفەسیش هی عیطری وەرەقە «عەطر هەڵەیە» خەندە و هەناسەکەش صوبح و نەسیمەکەن.

نوسخە هەیە هی «چر» و «عب» «نەوعە ڕەقی» دەکەن بە «نەو عەرەقیٚ» واتە عارەقێکی نویٚ، ئەمیشیان تا بڵێی جوانە.

بەیتی سەرەتای لاپەڕە ٣٧٧:

ڕەققێتیی تەن و، ڕیققەتی دڵ، ڕوقبەتی گەردەن
مەخصووصی ڕەقیب بۆ لە منی خەستە ڕقی بوو

لە دیوانی گیو «ڕبقەتی گەردەن» هاتووە بەلای منەوە ئەمیان ڕاستە و لە کۆنیشەوە وەهام بیستووە. لە پەراوێزی شەرحەکەشدا حەفت تێکست «ڕیبقەت – ربقت» ی پەسەند کردووە.

دەبێ بڵێم ناشێ و نەشیاوە نالی وشەی نووسیبێ خوێندرابێتەوە «ڕەقڤێتیی». شەرحەکە ناڵێ واتاکەی چییە وەک کە دەڵێ: ڕیقڤەت، ناسکی و ڕوقبەت گەردەن. بەڵام کە دەست دەکا بە شەرح «بوردەباری» لێ بە مەبەس گرتووە کە لەگەڵ عەبدایەتی «رق» دەڕوات. ئەوسا دەبێ «ڕیق» بنووسرێ و بەو ڕێژەیەی «اسم المعنی» واتە ئەو ڕێژە کە «ڕیقڤێتیی» پێ دروست بوو بە واتای عەبدایەتی، ناشێ لەگەڵ «ڕیق» بەکار بێت چونکە «ڕیق» خۆی عەبدایەتییە. ئەو ڕێنووسەی بۆ وشەکەی «ڕیقڤێتیی» بەکار هاتووە و هی «اسم المعنی» یە و «ێ» لە ناوەڕاستدایە نەک «ی = ـیـ» بەداخەوە هەڵەیەکی پەرەسەندووە چونکە لە کوردیدا و بە پێی بڕیاری فۆنەتێک دەنگی «ی» واتە یێی تیژی درێژ کە دەشکێتەوە و دەبێتە کەسرەیەک و یێیەکی کۆنسنانت لە میسالدا کە لە وشەی «برسی» ناوی واتا «اسم المعنی» داڕێژێت دەبێ بیکەیتە «برسییەتی» نەک «برسێتی». بۆ ڕوونکردنەوە ئەم نموونەیە دەهێنمەوە: وشەی «ئیتالی» کە دەکرێتە جەمع دەنووسن «ئیتالێکان». فەرموو صیفەتێک بۆ ئەوانە بەکار بهێنە وەک «زیرەکەکان» ناشێ و ناشکرێ بگوترێ «ئیتالێ زیرەکەکان» دەبێ «ئیتالییە زیرەکەکان» و دەشێ سووک بکرێت و ببێتە «ئیتالیە ...». دەبێ بڵێی «برسییە ڕووتەکان» نەک «برسێ ڕووتەکان». ئەم بەکارهێنانە لە سلێمانی باوە وەک کە لە ئاخاوتندا دەڵێن «مەنگ، لە جێی مەند» یان دیتوومە «گوێ ڕێژ» لە جیاتی «گوێ درێژ» نووسراوە. ڕەخنە لە شێوەی دەربڕینی وشە ناگیرێ بەڵام ناشێ بەکارهێنانی هەڵە ببێتە دەستوور. بەشی هەرە زۆری کورد، هەر بە پێی دەستووری دەنگسازی، دەڵێن: برسییەتی، قاوەچییەتی، ڕۆمییەکان... زاری سلێمانی لە عیراق لە هەموو زارێک پێشکەوتووترە و بۆتە زمانی ئەدەبی بەڵام ناشێ خڵتەی لەگەڵدا بێ بۆ نووسین: «ئەمەو بەچەن» نابێ جێی «ئەمەت بە چەند» بگرێتەوە یاخود «ئەڕۆمەوەوانێ» ببێتە دەستوور... دوور نابینم بابایەکی ڕەواندزی بە موجامەلە بە یەکێکی سلێمانیەتی بڵێ: تەمەنی جەنابت چەندەوانێ؟ وەک کە لە گۆرانیبێژی کۆییم، بیستووە گوتوەتی: مەمکی گوڵی هەناڵە... گۆیا لەسەر شێوەی ئاخاوتنی سلێمانی دەڕوا، کوڵێکیش ڕای لە خۆی بووە.

بەهەمەحاڵ ئەم وشەیە لەم قاڵبەدا فری بەسەر زمانی شیعرەوە نییە و لە نالی دوورە. شەرحەکە لە بارەی مەعنای بەیتەکەوە دەڵێ: بوردەباریی لەش و ئامادەییی بۆ هەڵگرتنی هەر بارێ و، ناسکی دڵ و ملکەچی و بە گوێ کردنی هەرچی بویسترێ، هەمووی لە مندا کۆبۆتەوە... بەدکار بۆچی لە ناو دڵدارانی هەر ڕقی لە منی خەستە بوو؟

ڕاستییەکەی ئەم واتایە لە ناچارییەوە نەبێ، هی ئەم کۆمەڵە وشەیەی بەیتەکە نین. بۆ نەیگوت «بە خصوصی ڕەقیب» لە جیاتی «مەخصوصی ڕەقیب»؟ پێشتریش، ئەو ئەرکانەی باسی کردن هیچ وشەیەک نییە لە ئارادا بۆ «نالی» یان بباتەوە. کێ دەڵێ هی یار نین؟ دوو وشەی پێشەوە بۆ یار دەست دەدەن، ڕیبقەتەکەش بە بۆرە تەئویلی نیوەچڵ و بە مەلعەنەتی ڕەقیب و بە نەختێک چاوپۆشی دەشێ بۆ یار بچێتەوە و هەموویان «مەخصوصی ڕەقیب بوو» کەچی یار «لە منی خەستە ڕقی بوو».

ماڵی نووسخەنووسانیشم وێران نەبێ، هەر دەڵێی قۆنتەراتیان گرتووە لەسەر ڕێک نەکەوتن.

بەیتی دووەمی لاپەڕە ٣٧٧:

هێند مونتەظیری تۆ بوو هەتا چاوی سپی بوو
نەرگ کە لەسەر یەک قەدەم و دیدە چەقی بوو

صەد ماشەڵڵای لێ بێ ئەمەیە شیعری دڵکێش و یەک قاڵب کە هەرای نوسخەنووسانی پێوە نییە.

شەرحەکە نەختێک بە تەرجەمەی دەقاودەقی وشەکان بۆ واتای بەیتەکە چووە و ماندووەتی تێدا چێشتووە، لە نموونەدا دەڵێ: "بەڵام نالی کە ئەڵێ بەیەک چاو بۆی ڕوانیت، مەبەستی ئەوەیە بڵێ هەردوو چاوی کردبوو بە یەک... هەروەها نێرگس چاوی سپییە. بەڵام نالی ئەیەوێ بڵێ لە چاوەڕوانیی تۆدا چاوی سپی بووە". من وای بۆناچم: نەرگس دوو چاوی نییە ببێتە یەک، لزومیش نییە بۆ ئەمە. نالی زاراوەیەکی زێدە مەشووری قسەی کوردی هێناوە کە واتائارایی و زێدە مەدحی پێوە بەند بێ... لەلایەن «یەک قەدەم» ەوە: کورد لەمەدا زێدە پەرۆش و سووربوون لەسەر کارێک بە مەبەست دەگرێ. نالی خۆی لە بەیتی دیکەیدا هەیە کە هەمان زاراوەی هێناوە: «دەمێکە وا لەسە پێیەک دەسووتێم». دەشزانین نەرگس یەک پێی هەیە، بەڵام مەهارەتی نالی «یەک پێیی» ی نەرگسەکە دەدزێتەوە بۆ لایەنی «سووتان بۆ یار» ئەویش، مەبەست ئەو «یەک پێیی» یە کە حەقیقەتە بۆتە بنەما و هۆی «چەقین بە یەک چاوی» چونکە لە شیعرەکەدا «یەک قەدەم» پێش کەوتووە. کە دیدەی بەدوودا هات لە ڕێی «واوی عەطف» ـەوە و لە سەبکی هەڵبەستەوە بۆتە هاوبەشی «قەدەم» لە وەستان، چەقین، و لە تاکیدا. تاکییەکە حەقیقەتە بەڵام بە یاریدەدەریی «یەک قەدەم» چەقین بۆ چاوەکەش جۆشی خواردووە. کە بڵێی: نان و چایەم خوارد، چایەت نەخواردووە، خواردۆتەتەوە بەڵام بە دووا ناندا «خواردن» بۆ ئەویش ڕەوا بوو. ئەگەر ئەم جەوازە نەبێ، دەبوو بڵێ: لەسەر یەک قەدەم و بە یەک چاو چەقیبوو.

لە کۆتاییی بەیتەکەدا دەڵێ: وشەی نەرگەس هەم فاعیلی «مونتەظیر» و هەم فاعیلی «چاوی سپی بوو» یشە واتە هەرای لەسەرە لە نێوان ئەو دوو فیعلەدا... مەبەسی شەرحەکە لەم «هەرا» یە «تنازع» ـە کە هەر یەک لەو دوو فیعلە فاعیلەکە بۆ خۆی ڕادەکێشێ.

تەنازوع دیاردەیەکی ڕێزمانییە بەڵام لەم بەیتەدا تەنازوع نییە چونکە نەرگس فاعیلە بۆ «بوو» ی ڕستەی «مونتەظیری تۆ بوو». فاعیلی ڕستەی دووەم «چاوی سپی بوو» وشەی چاوە کە سپی بووە. لە عەرەبیدا دەگوترێ: انتظَرَکَ فتعب زیدٌ. لێرەدا تەنازوع هەیە. لە کوردیشدا هەیە بەڵام لەگەڵ عەرەبی جوداوازییان دەبێ ئێرەش جێی ئەو کێشەیە نییە.

لە بەیتی دووەمی لاپەڕە ٣٧٨ وشەی «هیلاک» هاتووە، وەک بزانم «هەلاک» ڕاستە. بەیتەکەش باش شی کراوەتەوە. یەک تێبینی هەیە: «بەو وشکە مەلە» هەڵدەگرێ «مەل» یش جێی بۆ بکرێتەوە تێیدا چونکە مەل بە هەواوە هەر وشکە. ئەگەر ڕستەکە «بەم وشکە مەلەیە» بووایە «مەل» جێی نەدەبۆوە... دەشبێ بزانین نالی لە جیاتی «بەو» «بو» ی نووسیوە، لە هەردوو حاڵدا یەک واتا پەیدایە کە مادەم نالی لە هەوا کەوتە سەما «هەڵپەڕکێ» و بوو بە شەناوەر «مەلەوان» هەقیەتی وەک وشکە مەل ترسی خنکانی ژێراوبوونی هەبێ.

لە بەیتی دووەمی لاپەڕە ٣٨٠ وشەی «چەن» هاتووە: «چەند» ڕاستە بۆ زمانی ئەدەب، نالیش هەروای

نووسیوە. دیوانی «گیو» یش «چەند» ی نووسیوە.

لە بەیتی سێیەمی لاپەڕە ٣٨٠ دا نالی کە دەڵێ:

نەمردم من ئەگەر ئەمجارە بێ تۆ
نەچم، شەرط بێ، هەتا ئەم خوارە بێ تۆ

مەبەسی نییە کەوا ئەم جارە نەمردووە، وەک کە شەرحەکە بە سەهوو بۆی چووە، مەبەسی ئەوەیە بڵێ، بە مەرجێک کە نەمرم ئەم جارە، شەرطە نەچم هەتا ئەم خوارە... کێ دەڵێ لەم جارەدا نامرێ! بە فکری من «ئەم خوارە» تەپکەیەکی تێدایە و بۆی ناچم... خەیاڵێکی چرووک دێتە وەهمم لە خوێنەری ناشارمەوە و پێشیەوە شەرمندەم: دەڵێم ئەگەر «ئەم خوارە بێ تۆ» هەڵوەشێنین و بڕبڕی بکەین، لە پێشەوە «ئەمخوا» دێت و بە کورتکراوی «ئەمخوازێ» ی دانێین. دەمێنێتەوە «رەبی تۆ» بە واتای «خوای تۆ» دێت. نالی «بێ تۆ» ی «بی تو» نووسیوە. واتای بەیتەکە وەهای لێ دێ: نەڕۆم شەرت بێ هەتا خوا دەمباتەوە بۆ خۆی... کە ئەمەم بە خوێنەر گەیاند با شتێکی دیکەی بچووکی بەیتی پێشووشی پێ بگەیەنم. نالی کە دەڵێ «بە بێ دیداری تۆ خۆ لاڵە نالی» وشەی لاڵەی وەک «لالە» نووسیوە. لالە گوڵێکە لێرەدا تەناسوبی هەیە لەگەڵ دیداری یار، کە ئەویش گوڵە.

بەیتی یەکەمی لاپەڕە ٣٨٢: هەموو ئەعضایی ناڵینم دەناڵێ، سەراپام میثلی مۆسیقارە...! دەبێ بە بیروڕای سەرلەبەری نالی دۆستان لە دیوانەکەی بسڕێتەوە... نالی گاڵتە بە خۆی ناکات. شەرحەکە بە هی نالی داناوە، دەشڵێ لە تەنها دەسنووسێکدا دیتوومانە. مۆسیقاشی شەرح کردووە لە جیاتی مۆسیقار. بۆ مۆسیقا دووانی داناوە بەکەڵک بێن یەکیان سازێکی لە قامیش دروستکراو ئەوی دیکەش گۆیا پەلەوەرێکە کونی زۆر لە دەندووکیدا هەیە: ئاخر بڵێم چی و چۆن نەڵێم بەنیادەم هەر سێ شوێنی هەیە ئاوازی لێ دەرچێت... مۆسیقار مۆسیقاسازە و وشەکەش تازەیە.

بەیتی سێیەمی لاپەڕە ٣٨٢، سەرەتای نیوەی یەکەم و دووەمی و سەرەتای بەیتی دووا خۆشیەوە بە «لەکن» دەست پێ دەکات. لە دیوانی گیودا سەرەتای نیوەی یەکەمی بەیتەکە بە «لەکن» دەست پێ دەکا، سەرەتای دوو نیوەبەیتەکانی دیکە بە «لەلای» دەست پێ دەکات. بەپێی ئەوەی کە چوار تێکستی ناو شەرحەکەش بۆ هەردوو بەیت «لەلای» یان نووسیوە باوەڕ دەکەم هەمووی هەر «لەلای» بێ، هەر نەبێ مۆسیقاکەی سازگارترە. وشەی «خەس» لە بەیتی سێیەمی لاپەڕە ٣٨٢ بە «وشترخوار» لێک دراوەتەوە. ئەم ڕووەکە لە بەری سۆران «حوشترالووک» ی پێ دەڵێن واتە، حوشتر ئالیک.

لە ئاست بەیتی لاپەڕە ٣٨٥:

دەستم کە بە صەد وەعدە لە صەد جێگە شکاوە
جەبری نییە ئەم کەسرە هەتا نەیخەیە ئەستۆ

نوسخە هەن لە تێکستەکانی شەرحەکە «نەیخەیە» ی نووسیوە، هەیشە «نەیخەمە» ی پەسەند کردووە. منیش هەر ئەوەندەم پێ دەکرێ بڵێم: نازانم کامیان پەسەند بکەم چونکە «نەیخەیە ئەستۆ» سەرەڕای مەعنای گشتیی وشەکە بۆ هەموو شکستێک کە هەڵبەسترێتەوە، خیطاب لەگەڵ یار کە خۆی یار دەستەکەی نالی بخاتە ملی خۆیەوە زێدە چەژێک هەیە تێیدا بەدەست ناکەوێت، لەلایەکی دیکەشەوە «هەتا نەیخەمە ئەستۆ» جارێکیان «خستنە ملی خۆ» کە ئەمە عادەتی دەست هەڵبەستنەوەیە ڕادەگەیەنێ، جارێکیشیان نالی دەستی خۆی بخاتە ملی یارەوە کوڵی دڵەکەی دادەمرکێنێ... خۆزی هەردوو تێکست وێکڕا جێیان دەبۆوە. فارس گوتی:

ندانم گر بگیرم جام بگوذارم کودا مینرا

لە لاپەڕەی ٣٨٦ بەیتی سێیەم:

نەمبیستووە هەرگیز لە دەمت بێنی وەفایێ

هەرچەند سەراپا گوڵی، ئەمما گوڵی هێرۆ

خزم نییە لەگەڵ بەیتەکانی دیکە بەتایبەتی بەیتی پێش خۆی کە گوتی:

شەوبۆیی سەری سونبولی زوڵفت لە سەری دام

ئێستەش سەرەکەم مەستە لەبەر نەشئەیی شەوبۆ

بێنی دەم و زاریش ئەگەر تێیدا بە تەقیە نەبێت و لایەنی چاکەی تێدا خەست نەبووبێتەوە بە عەیب دەڕوات. بیستنی «بێن» ی لە دەمەوە تەعبیرێکی فارسییە هاتۆتە سەر کوردی چونکە لە فارسیدا «شنیدن» بۆ بیستن و بێن کردن دێت. شەرحەکەش دەڵێ تەنها لە نوسخەی «ک» ئەم بەیتە هەیە. ڕەنگە خێرخوازێکی نەختێک شارەزای شێوازی نالی و بە هاندەری قافیەی «هێرۆ» ئەم بەخشندەییەی کردبێ.

لە بەیتی کۆتاییی غەزەلەکە «تازە لەبەر کەین» دەبێ «... لەبەرکەی» بگوترێ چونکە نالی لەبەریەتی.

* * *